

JASMINKA DOMAŠ

REBEKA
U NUTRINI DUŠE

JASMINKA DOMAŠ

*REBEKA
U NUTRINI DUŠE*

Zagreb, 2001.

IZDAVAČI
Židovska općina Zagreb
Kulturno društvo "Miroslav Šalom Freiburger"

ZA IZDAVAČE
Ognjen Kraus
Aleksander Laslo

UREDNIK
Branko Polić

ILUSTRACIJE
Jasna Kozlović Haim

FOTOGRAFIJA
Saša Novković
Peter Čorović

LEKTURA I KOREKTURA
Ljiljana Cikota

© Copyright by Jasminka Domaš 2001

CIP - katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb

UDK 821.163.42-31

DOMAŠ-Nalbantić, Jasminka
Rebeka u nutrini duše / Jasminka Domaš-
Nalbantić ; <ilustracije Jasna Kozlović
Haim>. - Zagreb : Židovska općina Zagreb :
KD Miroslav Šalom Freiburger, 2001

ISBN 953-6742-00-4 (KD Miroslav Šalom
Freidberger) . - ISBN 953-96836-7-X
(Židovska općina)

410525038

Objavlivanje ove knjige pomogli su
Ministarstvo kulture Republike Hrvatske
i Vladin ured za nacionalne manjine

*Zapisano grafitnom olovkom u plombiranom stočnom vagonu:
Ovdje, u ovom vagonu, nalazim se Ja, Eva, sa sinom Abelom.
Ako tko vidi mog starijeg sina Kaina, sina Adamovog, neka mu kaže...*

(Dan Pagis)

RESPONSE

Pitao si me. Reći ću ti.

NAGOVJEŠTAJ

Ljetno zagrebačko veče. Grad je poluprazan. Dahi teške sparine vlaži tijelo. Pozvana sam na prijem kod dirigenta Klause Jankovića. "Čestitamo povodom uspješnog završetka glazbene sezone 1939. Svečana odjeća obavezna."

Jesam li doista bila toliko uspješna? Doduše, novinske kritike koncertnih nastupa bile su izvrsne. "Mlada glazbenica pred kojom je sjajna karijera." "Rebeka* Levi krajem listopada odlazi na gostovanje u London!"

"Gospođica Levi osvojila je u Amsterdamu prestižnu europsku nagradu na natjecanju mladih violončelista."

Novinski članci možda i nisu najvažnija stvar u životu umjetnika, ali jedno je izvjesno, kritike mogu zagorčiti život, ali i pomoći u karijeri.

Imala sam sreću. Ma, to i nije sreća. Ja jednostavno volim svirati. Drugo i ne znam.

Otvaram ormar i pažljivo biram odjeću. Cipele. Torbicu. Odlučujem se za malu secesijsku sa sitnim tamnim perlicama. U sredini je izvezena crvena ruža. Otvaram je i dotičem meku jelenju kožu kojom je iznutra obložena. U džepiću, sa strane, ogledalo je, presvučeno svilom. Tu je i maramica s čipkanim obrubom. U kutu maramice izvezeni su inicijali. Stavljam u torbicu pudrijeru. I zatim pažljivo oblačim svilene čarape. Prijem počinje u 20 sati. Stići ću na vrijeme. Mrzim isprike i začasnjena. Prije nego ću izaći iz kuće,

zamjećujem na stolu komadić papira s porukom: "Ponedjeljak. Izbjeglice, u 17 sati. Jedna žena i dva muškarca." U potpisu: Židovska bogoštovna općina.

Zagrebom sve češće prolaze židovske izbjeglice iz Njemačke i Austrije. Što se zapravo događa?

Nekoliko trenutaka ne mogu se odvojiti od ceduljice. Iz nje izbija nešto o čemu sada ne želim razmišljati. Zapravo uopće ne želim o tome misliti.

Pozvat ću taksi. To je jedini način da po ovoj vrućini stignem na prijem, a da se prije toga ne oznojim.

Auto klizi niz ulicu. Sjedim priljubljena uz staklo u kutu zadnjeg sjedišta.

Ljetno sunce kasno zalazi. Smiruje se u najvišim krošnjama. Blista na zelenim listovima i nestaje. U parku se još igraju djeca. Dvoje zaljubljenih hoda Sofijinim putem držeći se za ruke. Dama u prozračnom, bijelom šeširu širokog oboda, šeće psa.

Postoji li granica između sna i stvarnosti? Što ako živimo u snu misleći da živimo stvarnost? San nikada dugo ne traje. Kakvo će nam biti buđenje?

Taksi se zaustavlja. Jedan mali dio preći ću pješice. Osjećam poglede prolaznika i pritom uvijek jednako čeznem da budem što neprimjetnija. Jer samo nezamjetnost pruža mi osjećaj slobode. Ali ima nešto u ljudima ili u meni zbog čega se za mnom okreću i pamte me.

Na obiteljskim svečanostima znali bi reći: "Tu neka sjedne Rebeka koja zrači!"

Volim posjete rođaka i prijatelja. Kuću, što se već od jutra puni uzbuđenjem. Uvijek se nešto slavi. Rođenje, diploma, Hanuka, nečiji doktorat. Purim... Prozori su na kući otvoreni. Sve se zrači. Čisti srebrnina. Lašte podovi. Iz kuhinje dopire miris kolača. Miris cvijeća s komoda. Sve je puno svjetla i topline. Obuzima me snažan poriv da otrčim u svoju sobu i sviram. Tada ih sve grlim glazbom. Sve ljubim muzikom. I oni mi tu ljubav mnogostruko uzvraćaju.

Provjeravam na pozivnici broj kuće i ulazim u lijepo uređeni vrt. Vrata su otvorena. Stiže domaćin. Lagani naklon i poljubac u ruku. Zatim se upisujem u knjigu gostiju. Iz salona dopire žamor.

Maestro me predstavlja. S onima s kojima se znam od ranije, razmjenjujem nekoliko riječi. Dobro raspoloženi, drže u rukama čaše. U dnu prostranog salona zamjećujem nekoliko muškaraca koje nikada prije nisam vidjela. Maestro Janković govori im: "Rebeka Levi." Čula sam iz njihova razgovora samo posljednju riječ: "Anschluss." Kada je bilo izgovoreno moje ime, pogledali su se i zatim nastavili razgovor kao da ne postojim. Maestro je već negdje odlepršao za novim gostima. A ja sam samo stajala, svjesna njihove zaokupljenosti razgovorom i svoje suvišnosti. Izašla sam na terasu osjećajući na licu večernji povjetarac sa Sjemenena. Miris ljetnih ruža u sutonu. Kolega iz orkestra donio mi je čašu šampanjca, dodjeljujući mi s njome i komplimente. U sebi mislim: 'Vježbanje banalnosti.' Slušam sitne tračeve

i novosti iz muzičkog miljea i smijem se. Uskoro će večera. Domaćica nas sve poziva u kuću.

Primjećujem kako mi se nešto zalijepilo za cipelu. Dok hodam, osjećam malu neravninu. Nadam se da će to "nešto" prije nego uđem u salon samo od sebe otpasti.

"Laku noć", pozdravljaju pristojno Jankovićeva djeca. Dječak od jedanaest godina u plavoj marinerici i devetogodišnja djevojčica, duge ravne plave kose. I oni su do maloprije bili zajedno s nama na terasi. "Laku noć", kaže im Jankovićeva supruga i hvata me za ruke pokazujući da sjednem još časa u naslonjač nasuprot njoj jer me želi bolje upoznati.

Kad god uhvatim pogled gospođe Janković, njezino se lice razvuče u blazirani smiješak koji odmah potom zgasne. Još nikada nisam vidjela takvo rastezanje i stezanje osmijeha. Krajičkom oka gledam u svoju lijevu cipelu. Žvakaća guma se rastegnula i jednim krajem visi izvan cipele. Poklon Jankovićevoj dječici s gostovanja po Americi poprimio je neočekivan oblik.

Približavam desnu cipelu lijevoj. Pokušavam rubom jedne cipele stisnuti i skinuti komadić gume što visi s druge.

Što ako se zalijepi na pod? Svi će početi gledati u skupocjeni sag kojeg sam upropastila.

Pogledam u domaćicu. Osmijeh. Eto, nema ga više. Treba sjesti za dugački stol. Bijeli damastni stolnjak. Svijeće su već upaljene.

Bojažljivo koračam po debelom sagu i gledam hoće li ono trefe¹ otpasti. Možda nitko neće primijetiti da je to bilo na mojoj cipeli ili će možda baš istraživati tko je na svojoj cipeli unio u kuću bljezgave ostatke žvakaće gume.

Maestro me smješta do svojeg prijatelja iz Austrije. Šuteći stavljam ubrus na krilo. I dok polako jedem, ubrus se spušta niz moju svilenu haljinu i pada pod stol. Alfred Lehmann, koji me cijelo vrijeme netremice promatra, saginje se i traži ubrus. To traje duže nego bi trebalo. Ja držim noge sasvim priljubljene. I, već znam. "Ono" se odlijepilo. Lehmann se uspravlja. Stavlja ubrus kraj mog tanjura. Posprdno me gleda u oči i glasnije nego što bi trebalo kaže: "Sind Sie Jüdin."²

Netko od gostiju uzima fotografski aparat i snima nas za uspomenu na uspješno završenu koncertnu sezonu 1939.!

Nakon nekoliko dana dobila sam tu fotografiju na kojoj se svi, gledajući u kameru, osmijehuju. Svi osim nas dvoje koji, ozbiljniji lica i s neprikrivenim osjećajem uzajamne nelagode, gledamo jedno u drugo.

Alfred Lehmann dvije godine kasnije u uniformi njemačkog časnika ući će u Zagreb. Maestro Janković reći će mi: "Dok ga je svjetina oduševljeno pozdravljala, zamisli, sjetio se male zagrebačke Židovke Rebeke Levi!"

* Rebeka: hebrejsko, kabalističko značenje jest: u nutrini duše

1 Trefe (jidiš) nečisto, neispravno

2 Sind Sie Jüdin. (njem.) Vi ste Židovka.

AKADEMIJA

Najviše sam voljela travanj. Pločnike posute zelenim kružićima koji su odnekud, činilo se niotkud, padali uz rub kolnika. Idući do gimnazije, sva sam bila usredotočena da ne stanem na crtu koja je dijelila kolnik od pločnika. Jer mogao bi to biti loš znak još gorega predskazanja. Razredni pismeni iz matematike. Dijeljenje plavih zadaćnica s malim podvučenim okviricem u koji je trebalo upisati ime. To mi se činilo kao unaprijed potpisati svoj poraz, jer baš kao što je rekla učiteljica Sara Rosenberg: "Rebeka, umrijet ćeš, a nećeš naučiti matematiku." To proročko predskazanje skoro se na žalost obistinilo.

Voljela sam i kišna jutra. Vlažne pločnike s baricama vode u kojima se ogledavaju oblaci. Iz te uronjenosti u malo nebeske vode izvlačili bi me prvi zvuci glazbala koji su u Akademiji najavljivali probu orkestra. Sve što se događalo na ulici poprimalo bi boju ugadanja glazbala koji je svaki za sebe tražio slobodu prije nego podlegne disciplini orkestriranja.

Gurajući se na hodniku sa studentima koji su kasnili na sat, sudarila sam se s Aleksandrom Niemayerom. Premda smo se poznavali s blagdanskim proslava i natjecanja mačevalaca u klubu "Makabija" osjetila sam kako se zapravo tek sada prvi put vidimo. Stvarno vidimo. Aškenasko plavi pogled u sefardsko tamni. Izdržala sam. Dovoljno dugo

da osjetim kako taj pogled sa srca silazi u srce. Tog jutra svirala sam odsutno prisutna. Zaogrnutu u oblak u kojem smo stajali zajedno – on i ja.

Nakon dva sata vježbanja, profesor Mirković dopustio je mali predah. Osjetila sam miris svježeg peciva koji je dopirao s druge strane ulice. Moje nepce vidjelo je taj miris kako se uvlači poput dima iz čarobne Aladinove svjetiljke među note šapćući mi: "Otiđi preko ulice. Kifle su vruće, a kajzerice hirske i slasne."

I naravno, to sam i učinila. Zastala sam samo na trenutak u hodniku kraj obješenih kaputa, jer tu je bio "ugrađen" nonin¹ glas: "Rebeka, obuci kaput. Prehladit ćeš se." Nona je i dalje govorila, a ja sam već trčala niz stepenice u svojem laganom, bijelom teniskom puloveru. Obožavala sam njegovu mekoću sjećajući se mojih malih sportskih pobjeda.

Uletjela sam u pekaru i našla se prilijepljena uz Alekova leđa. Jednostavno naletjela sam i cijeli mali red pred vrućim kiflama, žemljama i kajzericama se zaljuljao.

Aleksandar Niemayer podrugljivo me pogledao i rekao: "Moj otac kaže: Tko posljednji ustaje dobije žemičku s buterom."

Preko Alekovog ramena uočila sam jednu rumenzlatnu kiflu i pomislila sam: 'Neće je valjda baš on dobiti.' I dobio je. S maslacem ili bez njega. U svakom slučaju zakasnila sam. Misao u mojoj glavi bila je očito prejaka. Alek se

okrenuo: "Mogu li te počastiti?" Ostala sam zatečena. I sasvim glupo pocrvenjela. Zatim još jače pocrvenjela, jer sam znala da je morao primijetiti. Pokušala sam uzeti tu kiflu prateći bljesak u Alekovim očima, a ne ruku koja mi je pružala pecivo iz koje je iznenada počelo padati. Mi smo grabili po zraku dok je kifla živahno izmicala.

U posljednjoj sekundi, prije nego će pasti na pod, Alek ju je slavodobitno uhvatio za kraj. A meni je pala napamet omiljena uzrečica onkla Elija: "Sve ima jedan kraj, samo kifla dva." Prelazeći ponovno ulicu, tih nekoliko koraka do vrata Akademije, činilo mi se kako smo povezani nekom magičnom formulom koja se sastojala od uobičajenih jidiš poslovice i izreka kojima je obilovao naš obiteljski život. Da, nešto nas je vezalo. Sreća je bila opipljiva. Tog dana, Alek, mogla sam je žlicom jesti.

Ti si se nastavio smiješiti dok si pomicao svoj notni stalak. Mislila sam tada kako nas spaja i naša osnovna škola Izraelitičke vjeroispovjedne općine i zajedničke učiteljice. Rano otkrivena sklonost prema glazbi. Mali, plavokosi violinist Aleksandar Niemayer, zagrebačko čudo od djeteta koje će jednoga dana otići u Beč ili Prag. Snimati gramofonske ploče, nastupati na najpoznatijim svjetskim pozornicama. O tome će sigurno pisati u "Židovu" i "Morgenblattu".

Kada bih te počinjala zaboravljati, iznenada bi se pojavio na nekom rođendanu, koncertu, velikim blagdanima.

Pred ulazom u sinagogu poljubio bi ruku mojoj baki i rekao nešto ljubazno što bi je raznježilo. Ipak, taj dan na Muzičkoj akademiji, označio je nov početak. Svakim danom osjećala sam kako mi sve više nedostaješ. Mrzila sam taj osjećaj ovisnosti. Tu nesreću u meni kada te nije bilo u blizini i koju je mogla poništiti samo tvoja prisutnost. Pogled i dodir.

Vježbajući kod kuće satima na violončelu, pitala sam se: 'Onoga dana kada me isprosiš, hoće li moja glazbena karijera biti završena? Hoću li muzicirati samo u salonu kada stignu rođaci iz Goldene medine?'²

Ulazeći u rabinovu sobu, pogledavala bih u ormar u kojem je čuvao hupe³ pitajući se koju će od njih izabrati za naše vjenčanje. Hoću li izdržati uzbuđenje dok ispod baldahina obilaziš oko mene?

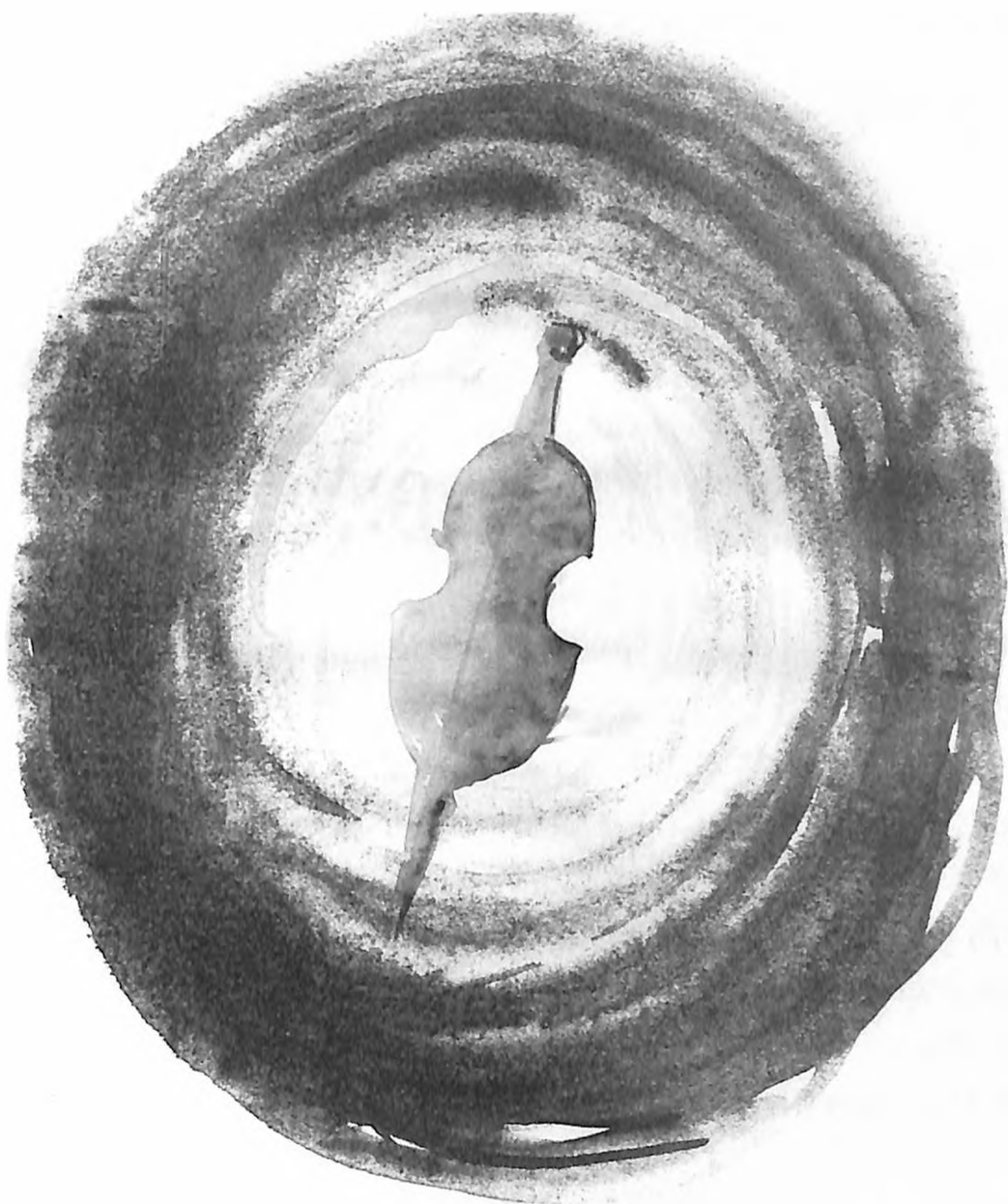
Kakav ću dojam ostaviti na tebe kada me ugledaš u vjenčanoj haljini? Zamišljala sam gužvu pred sinagogom, automobile kojima će se dovoziti naši rođaci i prijatelji. Smješila bih se na pomisao kakve će sve frizure imati moje tete koje su svaki dan odlazile u salon "Kincl" preko puta templja. Jesam li ti dovoljno rekla o sebi? Alek, jesam li ti ikada zapravo rekla koliko te volim? Može li se to uopće izreći?

---

1 Nona (sefardski): baka

2 Goldene medine (jidiš) izraz za Ameriku, Zlatna zemlja.

3 Hupa: vjenčani baldahin

ŠABAT

Otac je ranije stigao kući. Prepoznajem njegovo otvaranje vrata. Gdje god me njegov dolazak zatekne, pojurim mu u susret. Tako je od djetinjstva. Premda nikada ne bih mogla dobro opisati Davida Levija, jer sve što za njega osjećam dolazi iznutra, a ne izvana. Njegova pojava, glas, oči, ruke, za mene su oduvijek značili ljubav, toplinu, sigurnost...

Šabat¹ još nije nastupio, a mir već vlada kućom. U srebrnim svijećnjacima pripremljene su svijeće. Hale² su pokrivene. Jedna zraka sunca blješti na čaši za kiduš³ i probija se kroz staklo u kojem je vino. Ono se rasipa po stolu sjenkama maline.

Nekako sporije nego obično prolazim pored stola kako ne bih poremetila duh blagdana. Svetost u vremenu.

Danas ću otići s ocem u templ. Uzimam molitvenik. Ne moram ga nositi sa sobom. U sinagogi ih ima dovoljno. Ali osjećam kako moram uzeti baš svoj sidur⁴, onaj koji sam dobila za Bat micvu⁵, s koricama od bjelokosti optočenim metalnim okvirom i malom kopčom u sredini koja otvara ili zatvara molitvenik. Prag 1895.! S jedne strane su gotička slova, a s druge, hebrejska.

Osjećam kako želim ponijeti sa sobom nešto što svjedoči o trajanju. O protoku vremena u kojem su živjeli oni koji su znali molitve što ih i mi izgovaramo. Oblačim dugu bijelu

haljinu. U hodniku izvlačim iz kutije svoj šeširić s plavom, svilenom vrpcom na obodu. Da, to sam ja.

Izlazimo iz kuće. Prošetat ćemo do Praške. Gotovo uvijek na tom putu do sinagoge sretnemo poznanike.

Razgovori su drukčiji nego običnih dana. Ne govori se o poslu, zaradi, politici. Za mene su subotnji razgovori tim zanimljiviji. Ponekad počnu sasvim spontano nekom duhovitom dosjetkom ili raspravom o najnovijem članku Martina Bubera ili predavanju Franza Rosenzweiga o emancipaciji i asimilaciji Židova. O tome je li moguća renesansa židovskog života. Treba li u ovom modernom vremenu poništiti monopol rabina koji su dosad jedini bili kvalificirani govoriti o judaizmu?

Što je to kreativna energija suvremenog židovstva? Jesu li sinagoge posljednja obrana židovskog života? Kakav je zapravo bio Spinozin odnos prema judaizmu? Je li ga trebalo izopćiti? Što je htio Martin Buber svojim pismima koje je slao Rosenzweigu u Frankfurt? Uključuje li znanje odgovornost? Slažeš li se s Mosesom Mendelsohnom: "Budi Židov iznutra, a izvana čovjek?"

"Za Židova", zaključio bi moj otac, "židovstvo je više od prošlosti, više od sadašnjosti. Ono je budućnost!" Volim brzu razmjenu misli. Usuglašavanje ili razmimoilaženje u pogledima uz manje ili više uspješnu argumentaciju u iznošenju stavova. Upijam svaku riječ. Svaku misao, jer znam da u meni neće besplodno nestati. Te rasprave pomažu

mi u stvaranju vlastitog mišljenja. Ponekad zbunjuju, teško ih je pratiti, ali obogaćuju.

Pred hramom već stoje grupice ljudi. I rabin je tu. Svakog čovjeka zna poimenice. Bez žurbe pita o djeci, obitelji, točno zna tko se čime bavi, gdje stanuje. Volim tu prisnost. Svako izgnanstvo površnosti i frivolnosti. Kroz ornamentiku crne željezne ograde prepoznajem kantora. Otac i ja se razdvajamo. On ima u templu svoje stalno mjesto koje već godinama drži u zakupu.

Na galeriji za žene sjedim tik uz ogradu promatrajući znatiželjno što se događa u prizemlju. Gužva će zamalo prestati. Uskoro će svatko ući u svoj red i sjesti na svoje mjesto.

Tišina. Ostaci meditativnih molitvi. Gledam aron hakodeš. Plave zidine hrama. Na redu je Psalm 97.: "Vi koji ljubite Vječnoga i mrzite zlo! On čuva duše pobožnika svojih, spašava ih iz ruku opakih. Svjetlo sja pravednome, veselje onima koji su pošteni srca. Veselite se pravednici s Vječnim, hvalite sveti spomen Njegov."

Na riječ pravednici u mojoj nutrini pokenuo se vrtlog s licima židovskih izbjeglica. Umjesto glasa rabina čujem njihove strašne priče. Kristallnacht! Komadići razbijenog stakla plove zrakom. I ta ledena kiša spušta se na nas.

Pokušavam se vratiti molitvi. Sitna hebrejska slova u molitveniku izmiču i premještaju se. Trebalo bi znati iščitati njihovo značenje. Ali riječi ostaju nijeme. Nedo-segnute.

Podižem glavu i promatram veliki zlatni Magen David¹. Ali tom Zvijezdom više se ne uspinjem. Klizim niz njezine stranice. Loš predosjećaj. Zašto baš u utrobi? Gdje je moja sveta duša u tom času?

Šabat šalom⁸. Šabat šalom! Silazim niz stepenice galerije. Čekam pred hramom oca. Večer je. Ulična su svjetla upaljena. Zrinjevcem prolaze šetači. Dva dječaka stoje naslonjena na stupove sinagoge, stupove snage i postojanosti. Prilazi mi Jakov Atijas, simpatičan, s crnom bradom i očima punim svjetlosti. Šapće mi u uho: "Sva si u bijelom, izgledaš kao jeruzalemski kabalist!" Smijem se. Dolazi otac. Šabat šalom! Nismo znali. Posljednji put u sinagogi.

-
- 1 Šabat (hebr.): subota, sedmi dan u tjednu, blagdanski dan potpunog odmora
  - 2 Hale: dvije pletenice od tijesta, podsjećaju na dvostruku količinu hrane koju je Gospod namijenio Izraelcima u pustinji kako bi mogli slaviti subotu.
  - 3 Kiduš: blagoslivljanje vina
  - 4 Sidur (hebr.): molitvenik
  - 5 Bat micva: obred punoljetnosti za židovske djevojčice kad napune dvanaest godina.
  - 6 Aron hakodeš (hebr.): sveti ormar, spremište u kojem se u sinagogi čuvaju svici Tore, kao što su se u pokretnom svetištu u Zavjetnom kovčegu čuvale Ploče zavjeta.
  - 7 Magen David (hebr.) Davidov štit, Davidova zvijezda u obliku heksagrama
  - 8 Šabat šalom (hebr.): blagdanski pozdrav, doslovno: Subotnji mir.

CVIJEĆE

Nijemci! Nijemci! Ljudi su izlazili iz kućnih veža, neki su bili na prozorima ili su se u grozdovima naginjali s balkona. Zнала sam – dolaze. Svi smo o tome već čuli, samo ne i točan trenutak u kojem će se to dogoditi.

Vraćajući se kući od onkla Lea, prolazila sam Draškovićevom ulicom. Odjednom je na ulici nastala pometnja. Trčanje. Uzbudenje. U prvi mah nisam znala što se događa. Zastala sam neodlučna da li da krenem dalje ili da se vratim istim putem natrag kojim sam došla. Dok sam tako neodlučna stajala, gurali su me sa svih strana. Muškarci, žene, mladići trčeći zauzeti što bolje mjesto na pločniku u očekivanju njemačke vojske. Nošena tom ljudskom bujicom i ja sam se kretala naprijed.

U savršenom redu, u oštrom ujednačenom maršu i uz topot vojničkih čizama, Nijemci su prilazili, sve bliže, bliže...

Moja je prva misao bila: 'Olovni vojnici.' U blizini je bio dućan s igračkama. Često sam kao dijete promatrala u izlogu, u Jurišićevoj, olovne vojnike, složene u uredne redove, njihove uniforme, oružje. Neobično, kako se ponekad u sasvim iznimnom času javi misao zalutala i neprimjerena zbivanju kao da hoće odvratiti pažnju i reći: 'Osim ovog tu i sad, sjeti se da je postojalo i ono nešto drugo.'

Ali, to je samo bila pomisao, možda u desetinki sekunde u kojoj su olovni vojnici, svi do jednoga, popadali u mene.

U moju utrobu svom težinom i neminovnošću onog što se više nije dalo izbjeći.

Svjetina me sve više stiskala. Zateturala sam u blagoj omaglici. Ali više nisam mogla ni naprijed ni natrag. Noge više nisu bile moje. One me nisu držale, držala me masa ljudi koja je, s približavanjem Nijemaca, postojala sve uzbuđenijom. I kada nam se pješaštvo potpuno približilo, počeli su dizati ruke u vis: "Heil!" "Heil!" "Heil!" Zrakom je polejtjelo cvijeće.

Pokušala sam se okrenuti. Okrenuti glavu od vojske, izvuci se iz mase koja je oduševljeno urlala: "Heil!" "Heil!" Činilo mi se da vojnici nikada neće prestati prolaziti, da već i sama nestajem smrvljena pod njihovim čizmama. Ono što nije uradio prvi red vojnika u Njemačkoj, Austriji, Poljskoj, uradit će drugi, ovdje.

Pokušala sam se još jednom izvuci iz gužve u koju sam upala, ali mogla sam se samo napola okrenuti. I u tom trenutku ugledala sam kolegu iz gimnazijskih dana. Njegovo je lice bilo zajapureno i kada me je vidio još jače je počeo urlati: "Heil! Heil!" Njegova pljuvačka se rasprskavala i klizila po mojem licu. Svoju ruku ispruženu na nacistički pozdrav gurao je sada prema meni pokušavajući nadjačati sve druge glasove: "Prokleti Židovi. Sve ih treba zaklati!" Na mojoj odjeći bio je jasno vidljiv židovski znak.

Prvi put u životu susrela sam se tada sa Zlom u njegovom izvornom obliku. Sa Zlom sazdanim od neprobojnog

zida mržnje. Stajala sam skamenjena od užasa gledajući u tog čovjeka znajući da ga ništa ne može ganuti. Da ne postoji riječ, pokret, bilo kakav znak koji će u njemu probuditi milost. Ljudskost. Cijelim svojim bićem osjećala sam da na tom mjestu mogu biti ubijena, zgažena i zatučena bez trunke bilo čijeg sažaljenja. Sućuti. Uvučena u masu, šutjela sam.

Oštar zvuk čizama što se odbijao o tvrdoću asfalta polako je gubio na snazi. Svjetina se počela razilaziti. Petar Turz, stojeći preda mnom, sada je prekrizio ruke i sav se nadio. Jednu nogu gurnuo je prema meni i čekao što ću učiniti, smijući se i kriveći glavu na jednu stranu: "Ajmo Čifuti! Što čekamo?"

U ustima imala sam okus svojeg srca koje se htjelo odvojiti i napustiti me.

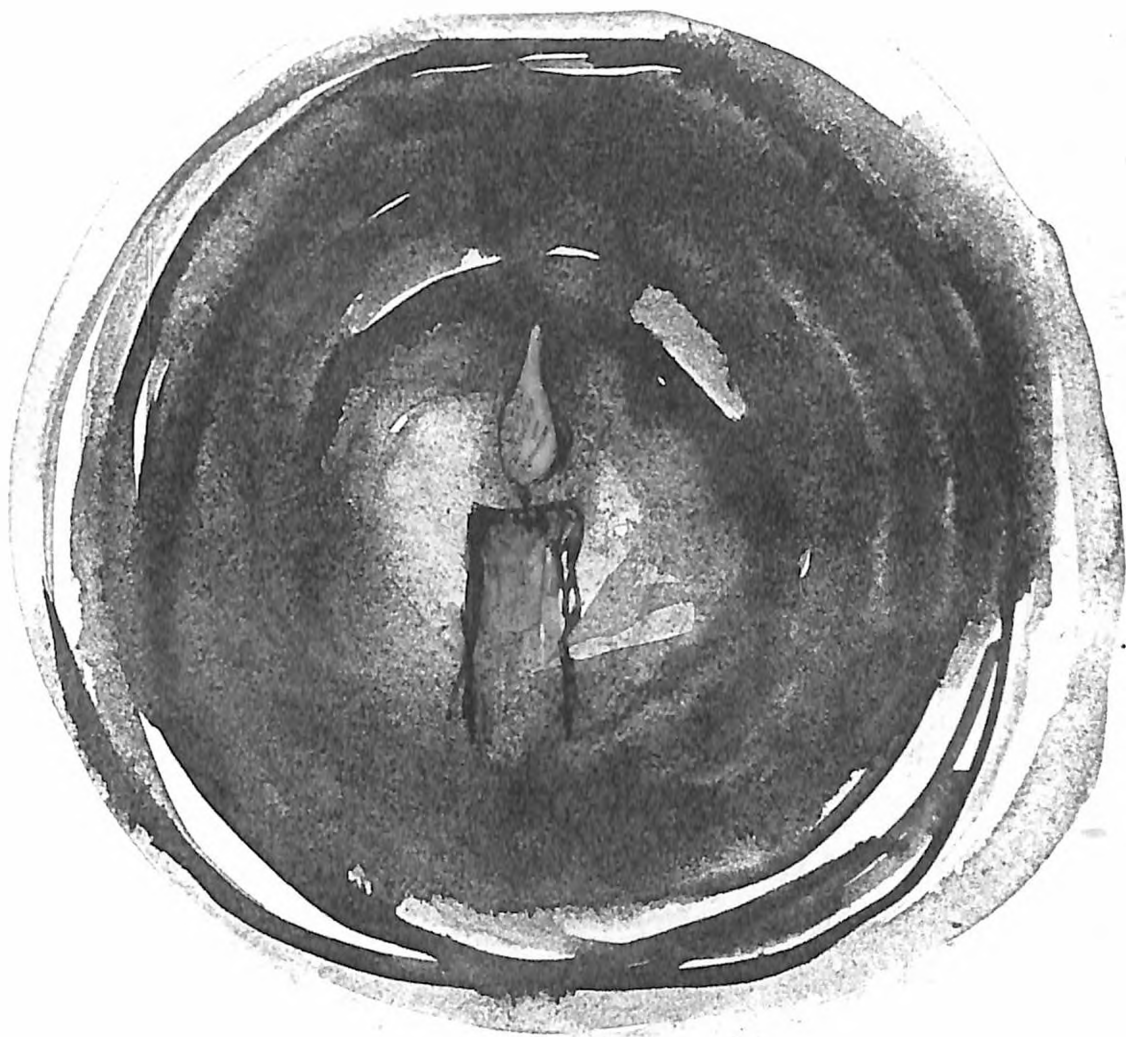
Stajala sam naoko mirna i vjerojatno u licu sasvim bijela. Pogledala sam ga u oči. I sjetila se tko sam. Sada sam ja podigla glavu, dižući sebe. Moje prisjećanje umanjilo je njega. Vjerojatno za sve one zadaće koje je u školi prepisao od mene, za sve one latinske deklinacije i nepravilne njemačke glagole koje nikada nije naučio ni shvatio.

"Rebeka, kako ti to znaš, a ja već po drugi put idem u isti razred i ne razumijem?"

Da, sada ga je gledala ta Rebeka. Na neki način još je bio nezrelo dijete sa sela zalutalo u grad. Mogao je i dalje urlati i pljuvati, vikati Heil!, Heil! Hitler! Mogao me baciti

na pločnik i izudarati nogom. Mogao je. To smo znali oboje. Ali, znali smo i to da nikada nije shvatio. Da nikada nije razumio niti će razumijeti neke stvari mnogo važnije od onih glagola i deklinacija.

Prekoračila sam preko njegove ispružene noge i krenula Jurišićevom prema Jelačićevom trgu. Nisam se osvrnula. Hodala sam pločnikom na kojem je bilo zgaženog i zgnijedenog cvijeća. Cvijeća za Hitlera. Svijeće za nas, Židove, već su gorjele. I Nebo se polako zastiralo pepelom mrtvih. U hladnoj poljskoj zimi padat će umjesto snijega po krovovima kuća, po drveću, po poljima, naše spaljene duše, još uvijek otimajući se. Prolazila sam gradom. Nezaštićena. Tako sam mislila. A ipak, u Njegovoj sjeni. Prigrljena.

ZAKON

“Židovi po rasi ne smiju suradnjom utjecati na izgradnju narodne i arijske kulture. Zakonskom odredbom naročito se isključuju iz književnosti, novinarstva, likovne i glazbene umjetnosti te urbanizma, kazališta i filma.” Zagreb, 4. lipnja, “Narodne novine”.

Stojim s tim novinama u ruci i dok ih spuštam na stol cijelim mojim tijelom prolazi drhtaj primajući još jedan sramni pečat.

Prilazim komodi na kojoj stoji nekoliko obiteljskih fotografija u srebrnim okvirićima. Među njima je i moja slika. Sjećam se dana kada sam diplomirala na zagrebačkoj Muzičkoj akademiji. S fotografije gleda me jedna druga Rebeka koju više ne prepoznajem. Rebeka ozarena lica. Sretnog i otvorenog pogleda koji želi reći: ‘Ovaj svijet je moj i ja sam dio tog svijeta. Moj svijet je glazba, glazba je svijet.’

U dijelicu sekunde sabiru se u meni svi sati muziciranja. Svi dani, mjeseci i godine dugotrajnog vježbanja. Suze zbog neuspjeha i radost spoznaje da napredujem.

Moja je religioznost bila u muzici. U svijesti kako talent kojeg sam dobila moram obogaćivati pružajući njime svijetu ljepotu i utjehu. ‘Sada sam jednim jedinim zakonom izbrisana. Izopćena. Bože, što će biti sa mnom?’

Otac ulazi u sobu. Sve već zna. Stoji preda mnom. I gledamo se nijemi. Sreća više ne stanuje ovdje. Grli me kao

da sam malo dijete i privija sebi. Toliko toga želio bi mi pružiti. Toliko toga dati. Dodiruje mi dlanovima lice. Gladi kosu. Ja plačem upijajući njegovu toplinu.

Pokušava mi reći: "Nemoj plakati. Bit će bolje", ali znam da ni sam u to više ne vjeruje i više ništa ne može izustiti.

Ostao je bez posla. Izbačen iz svoje odvjetničke kancelarije. U džepu njegova kaputa presavijen je papir na kojem piše: "Dr. David Levi, odvjetnik u Zagrebu odriče se odvjetništva i briše dr. Davida Levija odvjetnika u Zagrebu, današnjim danom 26. V. 1941. iz imenika odvjetnika Odvjetničke komore u Zagrebu. Imenuje Miroslava Benovića, odvjetnika u Zagrebu, preuzimateljem njegove pisarne."

"Rebeka, proći će to i nekako ćemo izdržati. Wir leben ewig!"²¹ Gleda me u oči dok izgovara tu rečenicu, a glas duboko u njemu govori: "Nadam se da će barem netko od nas preživjeti."

Nije primijetio kada je Luna ušla u sobu i sjela. Majku je uvijek smatrao krfikijom od mene i imao je snažnu potrebu zaštititi je od svih nevolja koje dolaze na svijet. Volio je njezinu sanjarsku ljepotu. Oči pune topline i svjetlosti. Osmijeh koji se svojom gotovo dječjom nježnošću uvlačio u srce. Odjednom se trgnem i jednako kao otac zagledam u majku. Kleknula sam i zagnjurila glavu u njezino krilo. Obuzima me poznati miris. Prekrasan miris moje mame.

'Dragi Bože, neću više svirati, uradi sa mnom što te volja, samo mi njih ostavi, od njih me ne rastavi.'

Šabat je i majka pali svijeće. Vrijeme se zaustavlja. A ipak svatko od nas zna kako više ništa nije kao prije. Samo su riječi u molitvi uvijek iste dok u nadi i strepnji klize niz grlo.

“Spasi snagom Svojom i usliši me, kako bi kliknuli oni, koje voliš! Neka budu na milost riječi usta mojih, i misli srca moga pred Tobom, nado moja i spasu moj! Okrijepi nas dobrotom Svojom, obraduj nas spasenjem svojim!”²

---

1 *Wir leben ewig. (njem.) Mi živimo vječno.*

2 *Odlomak iz “Večernje molitve”, Dr. Miroslav Šalom Freiburger, “O molitvama i obredima”, str. 153.*

ZNAK

Kuda odu riječi kada stigne rat? Kuda ode ljubav kada na ulici nosiš znak da si Židov?

Alek, jesi li i ti živio umirući? Jesi li se jutrom budio pitajući se gdje sam? Što je s nama? Naši susreti bivali su sve rjeđi. Nisi mi pisao. Nisi više dolazio. Bilo je kišno jutro. 1941. Sjedili smo za doručkom. Otac je morao do deset sati odnijeti, u Ustaško redarstvo, radio. U momentu kada je izvukao iz zida utičnicu, malo zeleno okno radija se ugasio. A ja sam još u mislima pomicala njegovu crvenu kazaljku čitajući na skali: Pariz... Budimpešta... London... Rim... Bukurešt... Vidjela sam sebe kao dijete koje ostaje začarano zvucima glazbe i kakofonijom raznih jezika. Pitala bih se: 'Je li to mađarski? Tako govori stric Andraš. Zvuk violine? Čardaš?'

Izlazeći iz sobe s radijem pod rukom, otac se iznenada okrenuo. Ne gledajući u oči ni mamu ni mene izgovorio je: "Aleksandar Niemayer jučer se oženio."

U ustima mi je zastao komadić prepečenog kruha. Nisam ga mogla progutati. Osjećala sam se čudnovato nelagodno. Bilo je vrijeme za plakanje. Ali nisam plakala. Bilo je vrijeme za vrištanje, ali nisam vrištala. Samo odjednom više nisam znala kamo bih s rukama, kamo s nogama, kao da je neprilično učiniti ma i najmanji pokret. Bila šta izustiti u svijetu koji je tonuo.

Mama po cijeli dan plače. Tetu Ernu su ustaše otpremile u Gospić. Najgore slutnje, poput nekog crnog dima kojeg se više ne možemo riješiti, uvlači se u našu kuću, obitelj... Više nema mjesta na kojem ga ne osjećamo. On je u odjeći, u očima, u snu i buđenju.

U potrazi za bilo kakvim informacijama koje bi možda mogle pomoći da izvučemo tetu Ernu iz logora, uputila sam se na Tomislavov trg do Židovske bogoštovne općine koja je još nekim čudom radila pokušavajući poslati paketić ili poruku zatočenima u Staroj Gradiški, Jasenovcu, Đakovu... "Socijalni odsjek - skrb za logore" izvjesio je na zidu Općine popis odvedenih: Reichsman, Papo, Gaon, Pardo, Braun, Finci, Danon, Altarac, Maestro, Klein, Hupert, Albahari, Gutman, Holender, Alkalaj, Frankel, Jakob, Einhorn, Weiner, Milchi, Friedmann, Schwarzenberg, Spitzer, Deutsch, Baruch, Kabiljo, Sion, Pardes, Montiljo...

Iznenada se kraj mene stvorio Alek. Na kraju, kao i na početku. Vjerojatno sam, unatoč svemu, uspjela izvesti nešto što bi se možda i moglo nazvati osmijehom.

Izgledao je pun života kao da se ništa posebno nije događalo. Pričao mi je kako će sa svojom suprugom Marijom otputovati u Italiju, a možda i u Švicarsku. Zaštićen brakom s arijevkom, bio je pun planova. Pun života. Govorio je kako će mu sada dobro doći omiljeni hobi: učenje stranih jezika. Dodao je i kako je Marija počela učiti talijanski.

Cijelo to vrijeme nije primijetio kako nisam izustila jednu jedinu riječ. Ni u jednom trenutku, zanesen planovima svog izbavljenja nije pomislio kako je onome koji više nema kamo otići. Za mene više ništa nije bilo pitanje godina, mjeseci, možda čak ni dana.

Je li se osvijestio negdje na putu? U jednoj jedinoj sekundi možda je u njemu oživjela spoznaja kako sam ga u sebi molila: 'Prestani govoriti o Mariji i kako ćeš otići. Neka ovaj posljednji trenutak pripadne samo tebi i meni. Jer ti i ja smo se voljeli. Sjećaš li se, Alek, ti i ja smo se voljeli!'

Nisam ga mrzila. Nisam mu zavidjela. Samo ga više nisam poznavala. Samo više nisam znala koga sam zapravo voljela.

PREDAJA

Danima nemamo vijesti o stricu Leu koji nas je svakodnevno pohodio. Nedostaje mi njegov smijeh i radost koju je svuda sobom nosio. Za njega nije bilo crne boje koju ne bi znao premazati bijelom. Uz mnogo uvjeravanja napokon sam malo obiteljsko vijeće uspjela privoljeti da odem do njegove kuće. Žurno izlazim. Spuštam se niz ulicu u proljetnom zelenilu. Preko veste na kojoj je odnedavno prišiveno žuto platno s oznakom Židov prebacujem baloner. To platno je znak odvajanja i izopćenja. Vidljivo s leđa i s lica. Otac ga je za skupe novce morao otkupiti od ustaške vlasti za svakog člana obitelji, čak i za Tamaru. Nadam se da me nitko neće zaustaviti i tražiti dokumente. Hodajući, pogledavam na svoj mali, okrugli sat na ruci. Koliko će mi trebati do Križanićeve ulice? Otprilike pola sata ili možda malo manje. Ipak ne smijem suviše žurno hodati. Moglo bi biti upadljivo. Voljela bih da sam se već vratila kući. Bilo bi najbolje da stric Leo preseli k nama. Svako kretanje postaje suviše opasno.

Nadam se da neću sresti nikoga od poznatih. U posljednje vrijeme to je samo uzajamna nelagoda.

Najradije bih trčala kako bi se ova mučna šetnja što prije završila. Iz restauracije izlazi bučno društvo.

Židovima je odnedavno zabranjeno posjećivanje kavana, restauracija i gostionica. Ta zabrana čini mi se glupom i izlišnom u danima kad već kraj vrata imamo spakirane

naprtnjače. Stalno se spominju logori i prisilni rad. "Što ću ja raditi?" – "Kamo će nas otpremiti?"

Otac je jutros govorio o propusnicama. Imamo li za njih dovoljno novca? Majka je rekla: "Svi zajedno nećemo moći otići. Bilo bi sumnjivo."

Nitko nikoga ne želi ostaviti. Nitko od nas ne želi sâm otići iz Zagreba. I tako ostajemo. Otac hoda po kući i neprekidno ponavlja: "Ja nikome ništa nisam učinio."

Je li to još važno: nikome ništa na žao ne učiniti? Što bi nam zapravo sada, dok nas je svakim danom sve manje živih, mogao reći inteligentni i pun duha, rabin Freiburger? Stoji li još uvijek svijet na bogoslužju, dobrim djelima i Tori?

Znanost, književnost, estetika, naše diplome i doktorati europskih sveučilišta izopćeni su iz društva zajedno s nama. Hoće li s nama biti i ubijeni? Baš kao što reče Propovjednik: "Mnogo mudrosti – mnogo jada, što više znanja, to više boli."

Napokon stižem do kuće strica Lea. Jedna žena naslonjena je na prozor suterena. Poznajem je od ranije i pozdravljam već izdaleka. Ona se odmiče od prozora i daje rukom znak da se udaljim.

Ne usuđujem se ući u kućnu vežu. Vrata, inače uvijek širom otvorena, sada su zatvorena. Pogledavam još jednom u ženu. Glavom mi pokazuje prema gimnaziji i žustro zatvara prozor.

Ne razumijem što bi stric Leo trebao tamo raditi. Prolazim pokraj glavnog ulaza u zgradu i produžujem u pravcu kolodvora. Školsko dvorište prepuno je ljudi. Kako se prije nisam sjetila! Prepoznajem na njima oznaku kakvu i sama nosim. Žene, muškarci, djeca, pokupljeni u raciji, vjerojatno rano jutros.

Obuzima me užasan strah. Ruke mi drhite dok namještam preko ramena baloner kako se ne bi vidio Magen David¹. Pogledom tražim Lea. Ali ne usuđujem se zastati. Upitati za njega, dozivati. Na rubu školskog dvorišta primjećujem crne ustaške uniforme. Jedna mlada žena korača ispred mene i zapanjena, zuri u dvorište.

S unutarnje strane jedna druga žena približava se ogradi. Za ruku drži tek prohodalo dijete koje se sapliće u hodu. Poznajem je. Ali ona svoj pogled ne zadržava na meni. Nekoliko časaka gleda u mladu, plavokosu ženu ispred mene. I zatim podiže dijete u zrak i prebacuje ga preko ograde. Nepoznata Zagrepčanka prihvaća ga. Stoji još samo trenutak ispred ograde. I odlazi.

Vera Berger, stara 34 godine, nikada više neće vidjeti svoje dijete. Umrijet će četiri dana kasnije u transportu za Auschwitz.

---

1 Magen David (žid.) zvijezda

DJEVOJČICA

Iznenada sam je ugledala na Starčevićevom trgu. Bio je sunčan dan. Nedjeljno, umiveno jutro. Odjednom je zastala.

‘Čeka li nekog?’ Ispod bijelog šeširića naviru slapovi kose. Rastopljeni, zlatnožuti med podrhtava joj na ramenima. A ona, sva sazdana od krhkosti, stoji.

‘Zašto stoji?’ Prošla sam pored nje. Prvo što sam pogledala bilo je nosi li židovski znak? Nešto je u meni već slutilo da ga nema. Jer onaj tko ga nosi, ne zastaje samo tako. Htjela sam dobaciti u prolazu: ‘Lea, izgledaš kao Hedi Lamar!’ I nasmiješiti se. Ali smiješak se negdje izgubio zajedno s mojim glasom, baš kao da bi nas zvuk riječi mogao preplašiti i razlomiti dan na nešto čime više ne bismo mogle vladati.

Prošla sam pored nje. Čula sam kako šušti svila njezine haljine.

Čini mi se da je bila srijeda. Hodala sam Mažuranićevim trgom. Neki mladići iza mene govorili su o mojem izgledu i glasno izricali svoje primjedbe.

Ma koliko se trudila korak mi je bivao sve nesigurniji. Iznenada noga mi se u gležnju izvrnula kao da tek učim hodati na visokim petama.

“Trebate li pomoć?” rekao je jedan od mladića snishodljivo i podrugljivo, dok su to druga dvojica popratila salvama smijeha.

Vidjela sam komadić crne uniforme i nove, ulaštene čizme. Goruća kugla iz mog trbuha žarila me, pekla, kotrljajući se po licu. Osjetila sam kako mi niz čelo cure kapljice znoja, koje se nisam usudila obrisati.

Zastala sam pred izlogom knjižare. Pokušavala sam se smiriti čitajući naslove knjiga. Ruke su mi drhtale. Čvrsto sam stegnula ispod pazuha malu, duguljastu kožnu torbicu pridržavajući je rukom koja je ostavljala mokri trag.

Ne znam koliko sam tako stajala misleći: 'Kada bi barem otac došao po mene. Koliko će mi trebati da se vratim kući? Kući. Samo kući. Samo da uđem u kuću.' Okrenula sam se da napokon odem. Kraj mene je stajala Lea. Gledala sam je u čudu. Kosa se sada nije vidjela. Svezala je maramu. Učinila je sve da podsjeća na španjolsku Cigančicu koja se spustila u središte Zagreba s neke Goyine slike.

Oči. Ogromne oči. Sjaje. Njezino je lice bijeline mramora. Samo su oči tamne. Duge trepavice. Kada se spuste do vrhova cipela nestaje neba, nestaje ptica, nestaje kolportera s novinama i "Poglavnik Pavelić".

'Lea, mogu li i ja nestati?' Ona podiže pogled. Nešto glupo u meni pita 'Je li se iskrenuo nat na čarapi?' Pravim kružni pokret tijelom kao da ću zaista dugo i pomno gledati iza leđa u vlastite noge i iz tog poluiskrivljenog zamaha opet se ispravljam.

Tražim pogledom Leu. Osvrćem se. Vidim samo komadić šarene marame koji se spaja s drvećem u parku.

Luna mi je natrpala pune ruke knjiga koje želi da vratim u biblioteku. "Mama, je li to baš sada neophodno i tako važno?"

"Vrati, ne želim tuđe knjige."

Znam da govori jedno, a misli drugo. Što je poruka tih riječi? Odlazimo li ili ćemo biti odvedeni? Jutros je opet bila racija. Dokle će to potrajati? Dokle možemo izdržati neizvjesnost, sav taj užas propadanja kojeg više ne mogu podnijeti. Kraj. Hoću vidjeti kraj!

Noću ne mogu zaspati. Neka se već jednom dogodi ono što se mora dogoditi. Samo neka završi.

Predala sam knjige. Htjela sam reći bibliotekarki: 'Hvala i više nećemo dolaziti. Izbrišite Lunu Levi iz svoje evidencije.'

Naravno, ništa nisam rekla. Požurila sam niz stepenice.

Na dnu stepeništa, jedna duga, uska plava sukinja prekrivena mrežom. Pomaknula se. Je li me slijedila? Lea, djevojčica profinjena lika s naprtnjačom u ruci. Mala židovska sirena koja je odlučila izmaknuti. Preplivati sama crno more. Nju kao da ne dotiče vjetar. Ni kiša, ni slova s oglasnih stupova o streljanju. Ni onaj vriskavi glas s radija kojim kliču: "Heil! Heil! Sieg Heil!".

Gledamo se. Koja će od nas dvije preživjeti? Čini mi se hirabrijom od mene. Ja živim u Zagrebu. Mala Lea živi u svom duhu. Ipak, znam da je još djevojčica. Lani, na Hanuku navršila je dvanaest godina. Sjaj posljednjih svjećica na Hanukiji koje je tada zapalila još se nije u njoj ugasio.

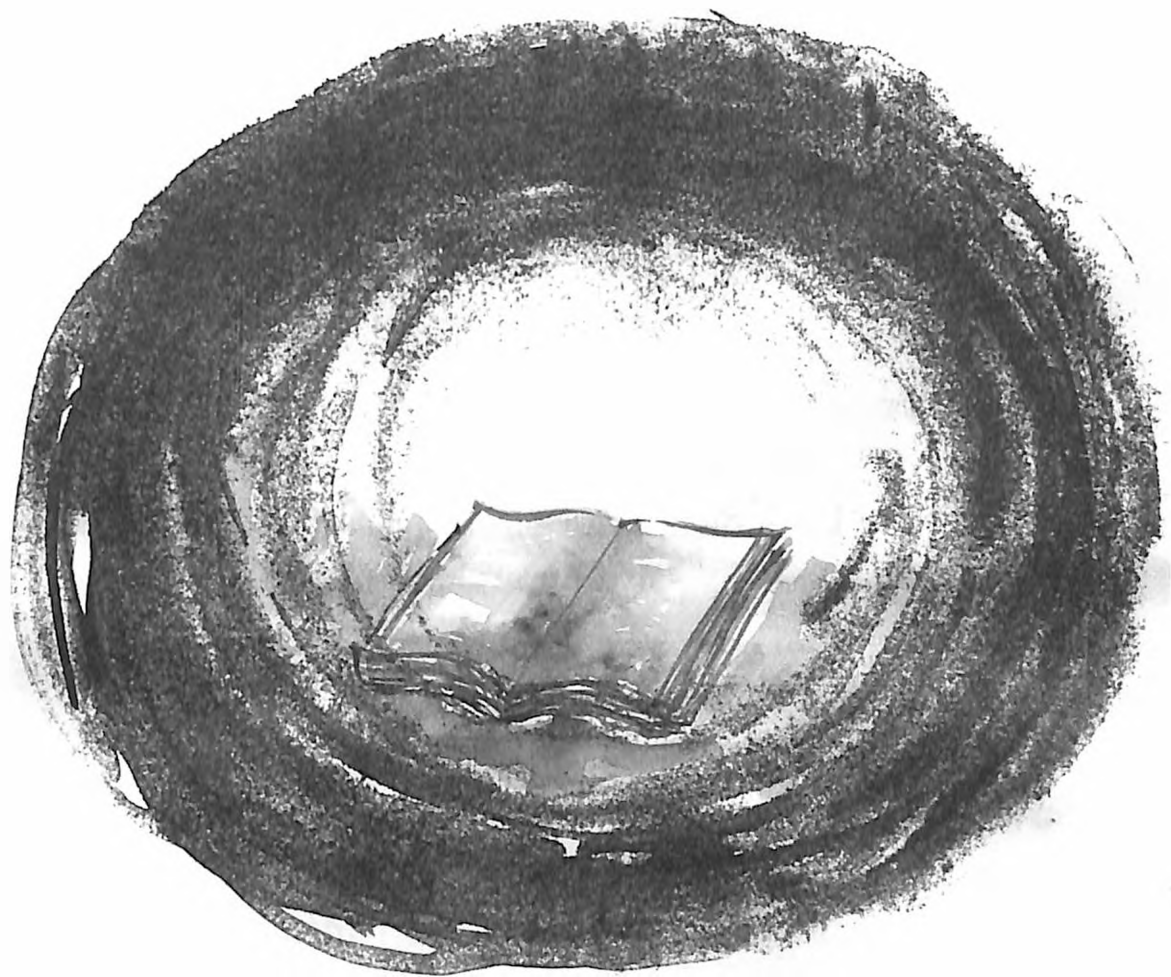
Htjela bih je zagrliti. Spasiti. 'Bože, poštedi je!' Ali, tko sam ja? U Zagrebu, violinčelistica bez violončela.

"Gdje su ti roditelji, Lea?"

"U Jasenovcu. Na vatri sprženi. Odlazim na more. Vidjet ćemo se opet, zar ne?"

Komadić gradskog asfalta. Prazan. 'Gdje smo mi to, zapravo, Lea?'

IZBJEGLICE

“Donesi karte”, rekao je otac. Možda ćemo se tako najbolje opustiti i upoznati.

“U koliko sati stižu?”

“Doći će uskoro. Nemaju gdje biti.”

“Koliko ih je?”

“Troje, žena i dva muškarca. Ona je iz Beča, mladić je iz Berlina. S njima je i jedan stariji čovjek iz Hamburga.”

To nisu prvi Židovi koji prolaze kroz Zagreb. Nakon Anschlussa¹ sve ih je više. Ali, to je prvi put da dolaze nama. Kratak predaš prije duga puta.

“Kamo zapravo putuju? Kako su uopće mogli donijeti takvu odluku? Ne želim ni pomisliti da bismo mi napustili Zagreb!”

Otac me sluša. Zastaje na pola sobe i okreće se da mi odgovori. Zaustio je samo: “Rebeka.” Uto je zazvonilo. Otac je otvorio vrata. Čula sam mrmljanje. Sigurno su izgovarali svoja imena. Vidjela sam majku kako nosi njihove kapute. Približila sam se hodniku.

Ispod stolica s velikim ogledalom u zlatnom okviru stajao je mali, smeđi kartonski kovčeg, oštećenih uglova.

Povukla sam se natrag u sobu. Osjećala sam se neugodno kao da sam pogledala u nešto što me se ne tiče.

“To nije moguće, ne napušta se svoj dom s jednim malim kovčegom. Vjerojatno se čovjek misli uskoro vratiti’.

Vidjela sam očevu ruku kako pokazuje da uđu u salon. "Moja kćerka Rebeka!" Izmjenjali smo brze poglede. "Izvolite, sjednite. Sve će biti dobro."

"Alewe²", uzdahnuo je stariji čovjek. Ostali su šutjeli.

Majka je unijela u sobu već pripremljene šalice za čaj. Otišla sam u kuhinju po sendviče. Od prošlog tjedna bilo nam je zabranjeno držati u kući poslugu.

Baka je poredala kruh s gotovo savršeno oblikovanim kolutićima sira. 'Reci im da je košer! Ma ne, ništa im nemoj reći.'

Unijela sam u salon stakleni poslužavnik s uskim metalnim okvirom. Voljela sam ga zbog njegove jednostavnosti, a možda i zato što ga je djed donio baki iz Krakova, vjerojatno se pribojavajući njezinog istančanog ukusa koji nije trpio nikakovu kićenost, razmetljivost.

Otac je već miješao karte. Pokupila sam s poda pikovog kralja. Nanú!³ Svi su bili iznenađeni. Nitko nije primijetio da je karta ispala. Sjela sam zatim zajedno s majkom malo po strani. Nas dvije bile smo provjereni antitalenti za kartanje. Ali je mene uvijek zabavljalo što ljudi govore zaneseni igrom.

Znalo je biti duhovitih i zajedljivih dosjetki. No tog poslijepodneva sve mi se činilo nestvarnim. Ljudi koji su napustili svoj dom. Židovske izbjeglice u našoj kući kartaju zajedno s ocem kao da na ovome svijetu nema pametnijeg posla.

Prekrižila sam nogu preko noge. I zaustavila cupkanje. Znam da je to oca smetalo. Obično sam tako sjedila pred koncerte, a on bi govorio: "Rebeka, smiri se. To što si najbolja dok sviraš u svojoj sobi, to ništa ne znači. Moraš tako znati svirati i na nastupima."

"Igra je svijet za sebe. Red u zbrci odnosa", glasno je izgovorio mladić kao da čita moje misli. Karte su bile podijeljene.

"Imali smo veliku kuću u Beču. Moj otac i djed bili su liječnici, specijalisti za plućne bolesti. Ja sam se školovala..." Nije dovršila rečenicu." "Herc dama", rekla je i položila kartu na stol.

"Uvijek sam bila oprezna. Kukavica? Možda. Bilo je negdje pred kraj radnog vremena. Iznenada je zazvonio telefon. Čula sam glas mog starijeg brata, ali nisam mogla razaznati što govori. Veza je naglo bila prekinuta. Obično me nije nazivao. Gospodin Klein poručio mi je da smjesta dođem u njegovu kancelariju. Uzela sam ogrtač s vješalice i skinula šešir s drvenih zavnutih rogova. Znala sam što bi mogao značiti taj poziv: hitno i neizostavno! U sebi sam već bila pripravna. Otkaz. Njemu je jako žao, ali nezaposlenost je jako velika. On ne želi zbog Židova imati problema... Izašla sam na ulicu. Rominjala je kiša. Popravila sam šal opipavajući papire ušivene u podstavu ogrtača. Materijalizirani oproštajni pozdrav rabina Isaaca Horovitza. "Mirjam, misli unaprijed!" Zašla sam u Berggasse.

Moju ulicu. Naizgled sve je bilo kao obično. Gradske vile s vrtovima i silber borovima. Pločice s oznakom "Oštar pas". Miris svježih pokošene trave. Zapuhao je vjetar. U našem vrtu cvjetala je jabuka i ja sam se našla u oblačiću latica. Zastala sam pred kućom pažljivo ih skidajući s tamnoplavog štofanog ogrtača. Jednu po jednu. Vrata na kućnoj veži su se pomaknula. Ništa se drugo nije vidjelo. U nosnicama osjetila sam dim cigarete. Kod nas u kući nitko nije pušio. To pravilo vrijedilo je i za posjetitelje. Produžila sam dalje. Tražila sam neku pustu ulicu s telefonskom govornicom. Židovima je zabranjeno telefonirati iz javnih govornica. Unatoč tomu morala sam telefonirati. No nitko se nije odazivao. Pokušavala sam još nekoliko puta u razmacima od po sat vremena. Spuštalo se večer. Ono što se činilo koliko-toliko neizvjesnim, postalo je izvjesno. Još jednom približila sam se ulici u kojoj smo stanovali. Ali, sada sam pogledala samo s ugla. Ispred kuće bio je kamion i utovarivali su naše stvari. Upravo su se mučili s klavirom. Poželjela sam da još jednom podignem crni poklopac i vidim zlatna slova ERSTE PRODUCTIV GENOSSENSCHAFT WIEN. Ali takve želje više nisu nikud vodile. Krenula sam prema kolodvoru i ušla u zahod, rasparala podstavu iz koje sam izvadila dokumente s mojim novim identitetom.

Vidite, desetka pik! Cjelokupnost zakona. A zakon je samo jedan. Sačuvati život!"

Činilo mi se da sam zaboravila disati. Utrnula mi je noga.

Eliezer Mendelbaum, student četvrte godine medicine iz Berlina. Uzео je s pladnja sendvič i nasmiješio mi se.

Je li smeđi kovčeg ispod stola u predsoblju njegov?

“Hobi? Iluzionist”, dodao je, a da ga nitko ništa nije pitao. Sada je on miješao karte zadivljujućom brzinom rastežući ih na virtuozan način tako da su izgledale kao harmonika koja se čas rasteže, a čas skuplja. Na trenutak je zavládala tišina. Iz vrta čulo se dozivanje slavuja. “Ja sam noćna ptica”, rekao je student. “Po danu mogu se još skrasiti, ali noću učim i vježbam za čarobnjaka, Rebeka!”

Svi su se nasmijali. Iznenadilo me što je zapamtio moje ime. Pri prvom upoznavanju ja uvijek prečujem imena.

“Bilo je oko tri sata ujutro. Počela je racija. Čula se strka po stepeništu. Uurlanje naredbi. Plač i zapomaganje. Pokušao sam izračunati koliko će im trebati do potkrovlja. Pogledao sam krevet i mada ga nisam ni taknuo zategnuo sam prekrivač preko jastuka. Na brzinu skupio sam knjige i kraj njih položio nalivpero. Prosuo sam čaj iz šalice u slivnik i gurnuo je u kuhinjski ormar. Navukao sam jaknu koja je visila na vješalici kraj vrata i obukao cipele. Papuče sam složio jednu uz drugu. Stan je bio zaključan. Izvukao sam ključ iz brave i stavio ga u džep jakne. Udarci čizama po vratima već su pljuštali. Netko je nalegao na zvono. Izašao sam na krov. I klizio potrbuške do oluka ispod kojeg je bio stup i ispred njega karijatida. Četiri kata ispod mene smrt. Iluzionist u iluziji izbavljenja. Zapamtio sam mjesto ispod

kojeg je bio stup i komadić isturenog pročelja. Opeke su iznad njega bile izmijenjene i nešto svjetlije. Obuzela me nadnaravna mirnoća. Spustio sam se niz stup i sakrio iza gipsane figure žene. Netko je razbio staklo na prozoru. Je li primjetio da je samo pritvoren? Krov je bio mokar od jutarnje vlage i strm. Čuo sam po njemu kotrljanje komadića stakla.”

“Vidite”, rekao je, izvukavši iz špila karata dečka, “simbol životne snage i slobode.” Pokupivši sve karte sa stola, samo je dodao : “Eto, pobjeda!”

Menahem Diamond, prosijedi gospodin sve je dosad šutio. Na njegovom licu nije bilo emocija. Svaki put kad bih ga pogledala, vidjela sam na njegovoj glavi kipa⁴ i doživjela bih ga s dugom bradom koju nije imao. Pokušavala sam se otresti te vizije, ali ona se uporno vraćala.

“Trgovac sam antikvitetima. Svi mi u tom poslu imamo neke svoje sklonosti i ljubavi. Ja sam imao jednu od najčuvenijih zbirki otrova i oružja, skrivenog u štapovima, kišobranima, prstenovima... Znao sam da bih morao svoj dućan što prije zatvoriti i zbirku spremi na sigurno. Bio sam svjestan da moram prestati dolaziti na posao, prestati podizati željezni rolo, kao što to već činim gotovo pola stoljeća. Prekinuti ritual sjedenja u starom izlizanom naslonjaču i čitanja Zohara⁵ s osjećajem da ću možda baš tog dana razriješiti zagonetku ispremešanih ključeva i napokon znati koji od njih otključava tajnu u koju sam namjerio ući. Odmah

do naslonjača bio je ormar s rijetkim knjigama o misticizmu, godinama sam ih skupljao i otkupljivao na dražbama, tražio po sajmovima i genizama⁶ od Poljske i Njemačke, od Crnog do Crvenog mora. Bio je dan uoči 'Tu bi - š'vata'⁷. Nagnao me na razmišljanje: ako ljudsko biće ne smije povrijediti drvo, kako bih ja mogao povrijediti ili ozlijediti čovjeka. Uto su se oglasili zvončići iz Palestine, obješeni o ulazna vrata. Prije no što sam se stigao dignuti iz fotelje, preda mnom se stvorio Kurt Berger. Plav, uredno začešljane kose, visok oko metar osamdeset kočio se u nacističkoj uniformi. Poznavali smo se od ranije, jer je u nekoliko navrata, po svaku cijenu, htio otkupiti moju zbirku oružja. Sada je samo rukom u kojoj je držao jednu rukavicu mahnuo i rekao: "Spakiraj mi to"! Bez riječi donio sam kutije i počeo slagati. On je izvukao pištolj i lupkao njime po staklu radnog stola, udarajući mi takt kao galiotu. Onda mu je valjda dosadilo i strpao je pištolj u futrolu koja je još mirisala na svježe štavljenu kožu. S obližnjeg trga odjekivali su bubnjevi. Marš Hitlerjugendovaca. Parada je postajala sve bučnija. Iz razglasa čula se muzika. Kurtu se žurilo. Čuo sam lomljavu i uzvike: "Juden raus! Juden raus!"⁸ "Stari, danas će gorjeti tvoje knjige!" Šutio sam i mislio: 'Je li to Heine rekao kako će tamo gdje gore knjige gorjeti ljudi?' "Požuri, što petljaš?" U ruci sam držao štap sa srebrnom drškom. Kurt je naglo krenuo prema meni. Trgnuo sam se i uplašen nehotice stisnuo, u grču, malu polugu koja je aktivirala

bodež. Mladić u uniformi počeo je padati prema meni. Njegovo me tijelo pokupilo i nekoliko trenutaka ležali smo zajedno na podu. Dostojno izašao sam iz dućana. Bez brade, bez kipa. U uniformi nacističkog časnika.”

Gledao je neko vrijeme u karte u svojoj ruci i jednu izdvojio. “Kralj pik upravlja sobom i kaže nam: Kreni sâm, uspostavi pravdu i mir.”

Ustala sam i zapalila svijeće na menori. Nije bio Šabat. Ali, ja sam nas morala vidjeti pod Stablom svjetlosti. U svjetlosti svijeća blistale su oči starog kabalista. Donijela sam mu kipa. I on mi reče: “U svjetlosti, duh čeka na čovjeka da mu se pridruži.”

---

1 *Anschluss: Hitlerovo pripajanje Austrije njemačkom Reichu 1938.*

2 *Alewei (jidiš): Daj, Bože, da bude tako.*

3 *Nanú (jidiš): usklik iznenađenja: Što sada?*

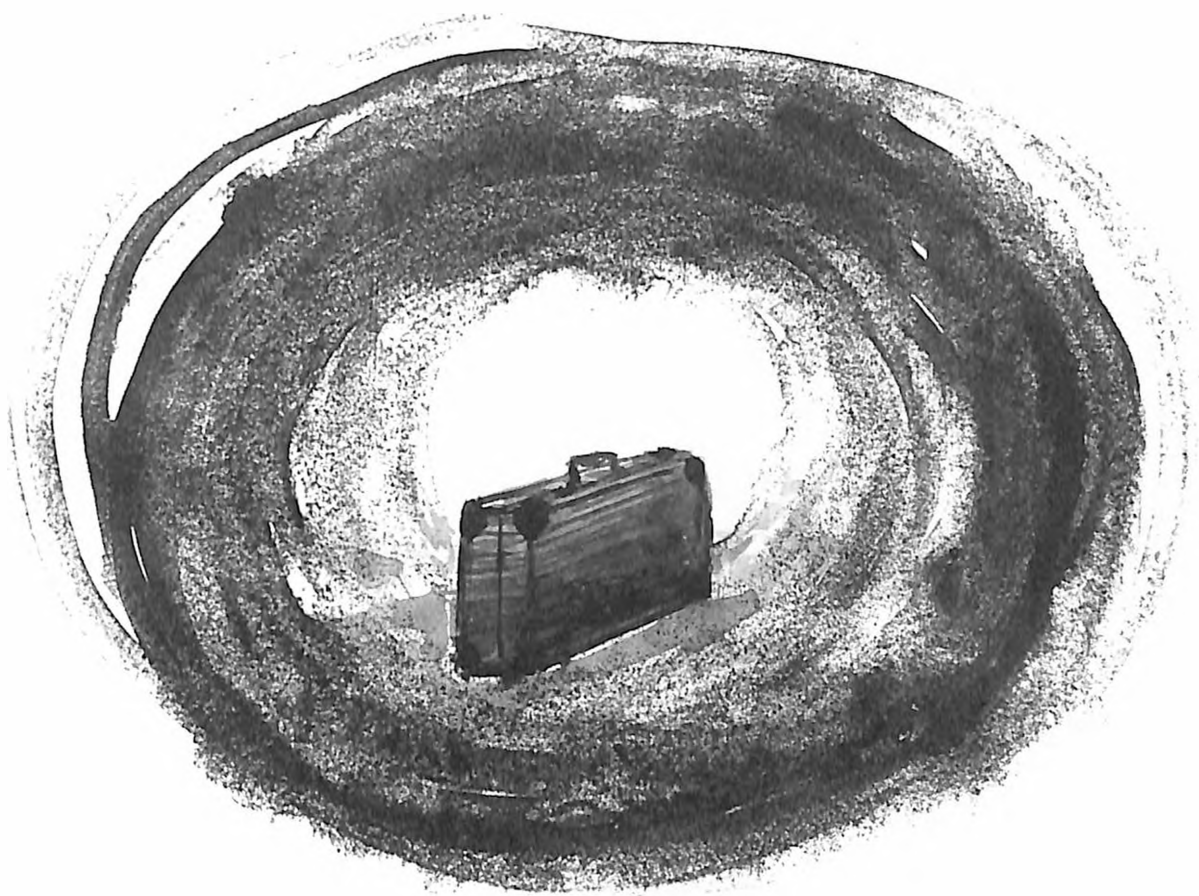
4 *Kipa (hebr.): kapica kojom se, prema židovskim vjerskim propisima, pokriva glava*

5 *Zohar (hebr.) sjaj, temeljna knjiga židovske mistike*

6 *Geniza (hebr.) mjesto za pohranjivanje oštećenih vjerskih knjiga, svitaka i obrednih predmeta. Obično se u sinagogi oštećeni predmeti sabere u posebnu odaju, a zatim se, s vremenom, skupljeni materijal, uz molitve, pokopa na židovskom groblju.*

7 *Tu bi - š'vat: židovski blagdan, Nova godina drveća, posebno raširen među poklonicima kabalističkog učenja. Doslovno: petnaesti (mjeseca) š'vata.*

8 *Juden raus (njem.): Židovi van*

LUNA

U kući je tiho. Sasvim tiho. Pretiho. Koračam uvijek istim hodnikom, sobama, uzimam iz kuhinjskog ormara svoju omiljenu šalicu. Tu sam se rodila, odavde krenula u školu, na Akademiju...

Sve mi je poznato i blisko kao da su se sve te stvari koje me okružuju rodile zajedno sa mnom.

Prozori su otvoreni i u kuću dopire svježi zrak zelenila. Dišem, a ne dišem. Sjene su već otežale. I naši koraci gube uporište. Nesigurni smo i napeti. U kutu hodnika su nprtnjače. "Za slučaj iznenadne racije." Nijemi svjedoci naše nesreće. Prolazeći kućom, nastojim ih ne vidjeti. A opet stalno ih vidim i osjećam. U meni raste bijes i najradije bih ih udarila nogom – da se razlete i izlete kroz vrata i prozore i ne vrate se. Nikada više.

Tražim majku. Ona je jutros trebala na poziv "Odjela židovske općine za skrb o logorima" otići sa ženama na Glavni kolodvor. Očekivao se vlak sa zatočenicama iz Đakova.

"Je li se majka vratila?" pitam baku koja u kuhinji pripravlja pasteľ i jedina čini sve napore kako bi barem zadržala iluziju da je sve "normalno". "Pogledaj u sobu. Leži."

Čini mi se neobičnim što majka u to doba dana leži. Bojažljivo otvaram vrata spavaće sobe i zatičem je na krevetu. U odjeći. Jednu je ruku prebacila preko očiju.

Osjećam da ne spava. "Mami." Spuštam se na koljena uz krevet. "Mami." Ona šuti. Uklanjam joj ruku s očiju. Niz lice klize joj suze kakve nikada nisam ni u koga vidjela. Suze koje mogu doći jedino s dna duše.

Majka se uspravlja u krevetu.

"Znam, više nema vremena za obmane. Za lažne utjehe. Treba izreći istinu dok vode smrti prekrivaju Zemlju, dok plave ovaj grad, ovu našu kuću. Nas koji jesmo ili možda više nismo, samo to još ne vidimo."

"Rekli su nam u Općini da ponesemo vode, toplog čaja i kruha. Moric Aškenazi vodi, koliko mu to okolnosti dopuštaju, brigu o zatočenicima u Jasenovcu, Staroj Gradiški, Lobargradu. Šalje im skromne paketiće s malo preprženog brašna i skuplja poruke: "Živ sam!", "Gdje je Ada?", "Je li netko zna što je s Esterom Demajo?" Iz Osijeka javljeno mu je da će u Zagreb stići vlak sa ženama i djecom iz logora Đakovo. Željeznička stanica blizu je sjedišta Općine. U jednoj platnenoj vreći nosim isječeni kruh. Mirjam Stern vuče galone s vodom, a Vera je natrpala u ruksak boce s čajem. Osjećamo se nelagodno vukući taj teret jer samo još više skrećemo na sebe pozornost. Na odjeći prišivena nam židovska zvijezda. Na željezničkoj stanici gužva i užurbanost. Puno je uniformi ali i doušnika u civilu. Pogledom tražimo vlak. Ne znamo kamo bismo krenule. Vera se uputila za željezničarom koji je upravo prošao mimo nas. Čovjek je gleda u nevjerici. Ona mu ponavlja pitanje. Željezničar

sad gleda prema nama dvjema kao da će reći: "Zar ste poludjele? Tražite nevolju?" Rukom pokazuje da moramo krenuti prema četvrtom kolosijeku, sasvim na kraj perona. Ništa nam nije jasno. U daljini vidimo nekoliko teretnih vagona. Putničkog vlaka nigdje u blizini. Pomišljam kako možda imamo pogrešne obavijesti. Vlak iz Đakova sigurno još nije stigao. Kada smo stigle na tri, četiri metra od stočnih vagona ustaški pozornici, koji su pratili naš dolazak, odgurnuli su zasune na vratima vagona. Iznenada ispružila se šuma ljudskih ruku uz jauk i molbu: vode, vode... Nekoliko trenutaka stajale smo kao ukopane. Iz vagona je dopirao nepodnošljiv zadatak znoja, mokraće, očaja i bijede. Zadatak ljudske nesreće. Blijedozelena, izmučena lica prilaze iz mraka. Dodavale smo vodu, kruh, čaj. Vidjela sam kako zatočenice iz vlaka iznose mrtve. I zatim se uz povik stražara odmah vraćaju u wagone. Mrtvi su poput drva ležali na peronu... Zar to više nisu ljudi?

Nismo uspjele razdijeliti sve što smo ponijele na željezničku stanicu, a ustaše su već povukle zasune na vratima vagona grubo nas odgurujući. Kompozicija je krenula. Vidjela sam još samo na trenutak oči žena, djece... U ruci ostala mi je ceduljica: "Javiti Haji Ackerman u Vinkovce". U potpisu inicijali Z. A.

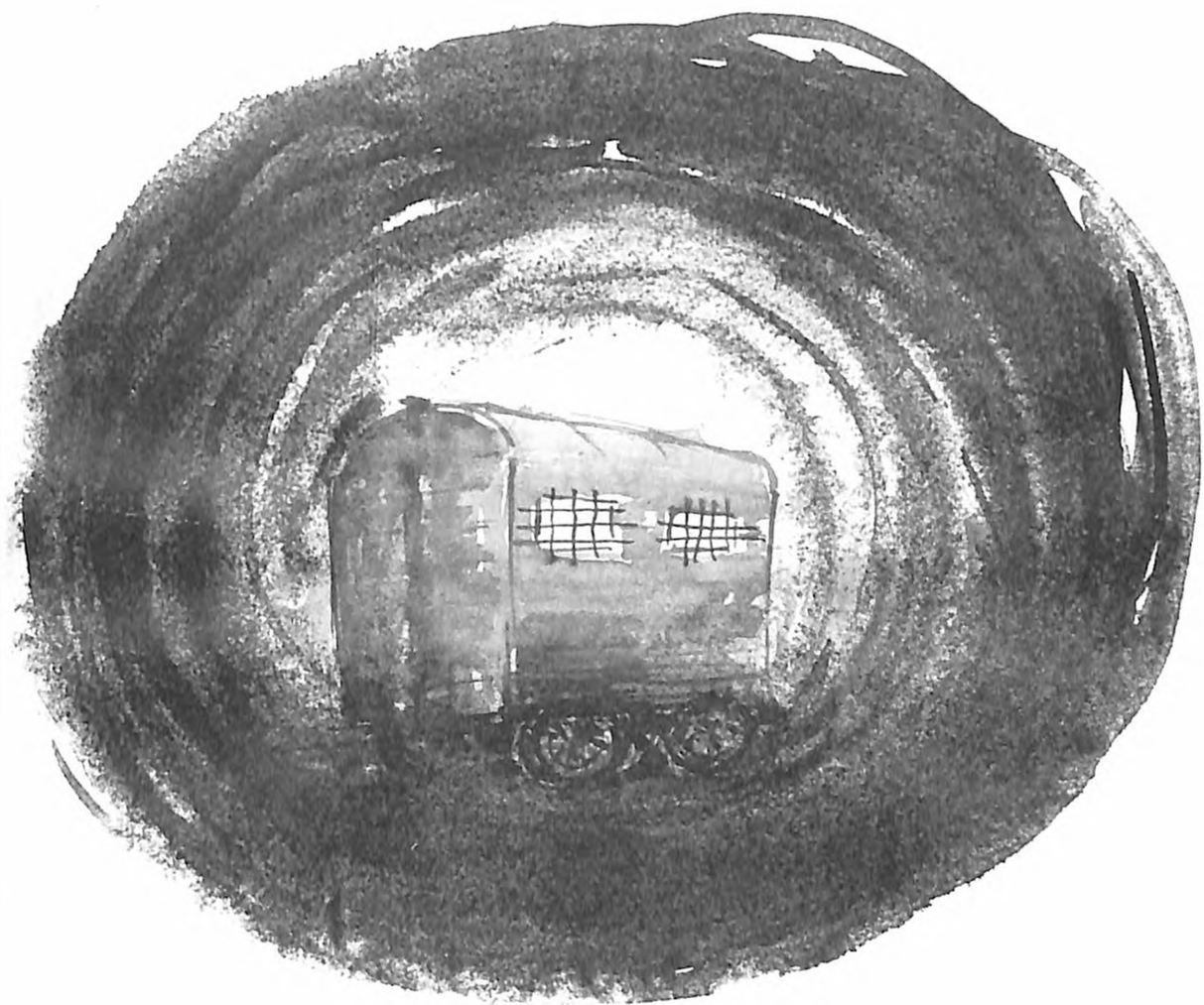
Moja majka Luna u desnoj ruci još stišće komadić papira otrgnut s čoška neke papirnate vrećice. Tada još nisam znala za osjećaj beznađa. Ja sam još bila u potrazi za pukotinom

sreće kroz koju ćemo se provući. Mene se još moglo zavarati. No, Luna je nakon toga zašutjela. Tri duga dana. Nešto je u njoj odustalo. Ali moj otac još nije bio spreman za rastanak. David Levi kojem su u Nezavisnoj državi Hrvatskoj rasnim zakonima sve oduzimali, uspio je ipak i unatoč svemu nešto zadržati. Ljubav kojom je moju majku vratio u život.

---

1   *Pastel: sefardsko jelo od mljevenog mesa i tijesta*

POKUŠAJ

David Levi više ne odlazi u svoju kancelariju. "Sada su tamo neki drugi ljudi, sada su tamo neka druga vremena."

Hodajući gradom sa židovskim znakom na sebi, izbjegava skrenuti u Gajevu ulicu. Tko zna možda bi se zamislio i već po navici popeo na prvi kat do kancelarije. Ne želi da ga izbace na ulicu njegovi dojučerašnji klijenti. Nekoliko trenutaka stoji pred izlogom s cipelama. Ne zna ni sam zašto je zastao. U staklu vidi odraz svojeg lika. Visoki čovjek s bradom i okruglim naočalama. Podsjeća na Freuda. Pogled mu klizi na odijelo, na žutu oznaku s Magen Davidom. Čini mu se – nije prišivena već zakucana, slita, neodjeljiva. Okreće se naglo od izloga našavši se ravno oči u oči s prvim susjedima koji stanuju na istom katu, nasuprot njegovom odvjetničkom uredu. Simpatičan, sredovječan par s kojim bi uvijek razmijenio nekoliko ljubaznih riječi. Sada stoji pred njima i ne zna što bi im rekao.

"Gospodine odvjetniče, nemojte izgubiti hrabrost. Ako trebate neku pomoć, samo nam se obratite."

"Ne, hvala vam. Hvala", odgovorio je.

Taj susret duboko ga je ganuo. Uvijek ima ljudi i neljudi. Njihova dobrota uznemirila ga je i ranila, kao da se samo još jače rascijepio jaz između dva dijela svijeta. Onoga koji ga sve više guši i prijeti i onoga koji potvrđuje kako još

nije sve izgubljeno. Ipak, on vrlo dobro zna da vrijeme izmiče. On mora hitno nešto poduzeti. "Inače smo svi propali!"

Nešto novca uspio je na vrijeme podići iz banke. Ne zna točno koliko treba izdvojiti za propusnice kako bi s obitelji izašao iz grada. Bilo bi još bolje imati potpuno nove dokumente s imenima koja ne podsjećaju na Izraelite.

Pokušava se sjetiti svojih kolega s Pravnog fakulteta. "Netko od njih sigurno će znati tko bi mi mogao nabaviti propusnice." Dva dana kasnije trebao bi se naći, na ulazu u Maksimirski park, s čovjekom koji je vičan tom poslu. Kod kuće o tome ne govori ništa. Ne želi uznemiriti ni Lunu, ni djecu, ni nonu. "Bolje da za sada o tome ne znaju."

Stavlja novac u unutarnji džep sakoa. Idući prema Maksimiru, osjeća se glupo kao u nekom lošem krimi filmu u kojem se tajno susreću odvjjetnik i lopov. Samo ovo više nije film nego stvaran život s neizvjesnim ishodom. U gradu, koji je postao zamkom. Njegov nesiguran korak i pogled lijevo i desno, jasan su znak čovjeku s kojim se treba naći da mu priđe. Razmjenjuju nekoliko riječi. David Levi, predaje mu poveću svotu novca zamotanu u novinski papir. Ponovno će se naći na istom mjestu u petak ujutro. David nije siguran je li dobro uradio. On više ni u šta nije siguran, zna kako mora bar nešto poduzeti ne bi li izašli što prije iz Zagreba.

Jučer je u zatvor na Savskoj cesti odveden njegov bratić s kojim je zajedno radio u kancelariji. Supruga je sasvim

slučajno izbjegla odvođenje jer je prespavala kod rođaka kako se ne bi u vrijeme policijske zabrane kretanja našla na cesti. Izbezumljenu i uplakanu, jedva ju je, u prvi mah, uspio odvratiti od nauma da odmah ode potražiti Isaka. "Ne idi tamo. To bi bilo ravno samoubojstvu. Vjerojatno više ne bi izašla van." Savjet nije mnogo vrijedio. Odlučili su osjećaji. I sada su oboje na Savskoj cesti. Povratka kući nema. Savska je samo privremeno mjesto za transport u neki od radnih logora. Po gradu već kolaju jezive priče. Teško je u njih povjerovati, jer toliko je sve to strašno da izmiče logici i svakom zdravom razumu. Ali ljudi, ljudi se ne vraćaju...

U Davida se uvlači sve veći nemir. S mučninom prolazi pokraj muškaraca u ustaškoj uniformi. Uglavnom su to, uz neku iznimku, sirova, gruba lica. "Tim gore za nas, od ovakvih ne možeš očekivati ništa dobro", rekao je Luni vrativši se iz grada, izmučen i potišten.

Šuti o svojem susretu s čovjekom u Maksimirskom perivoju. "Možda se ipak sve dobro završi."

U petak ujutro ponovno je krenuo u Maksimir. Duga "šetnja" po zagrebačkim ulicama. U tramvaj ne želi ući. Uostalom, barem neće slušati komentare o Židovima i Srbima. Prizemna lamentiranja o Musoliniju, Hitleru, Paveliću ili bilo kome drugome. Blut und Boden¹.

U Maksimir je stigao nešto prije dogovorenog vremena. Staza na ulazu u prekrasan perivoj, pusta je. Primjećuje

vjevericu i veseli ga, za tren opuštenog, i ta životinja i njezin svijet koji ne zna za zločine i mržnju. Uplašeno se trgne. Netko mu je na rame stavio ruku. Okrenuvši se, vidi čovjeka koji mu je trebao donijeti propusnice. Na reveru njegova odijela primjećuje masne mrlje. Nada se da će što prije posegnuti u džep i dati mu potrebne papire. Ali, čovjek ga gura prema klupi. "Sjedite, sjedite, moram vam nešto reći. Ja sam samo veza. Onaj tko vam radi propusnice, traži još novca. Ono što ste mi posljednji put dali nije ni izdaleka dovoljno."

David Levi nekoliko se trenutaka kolebao. Predosjećao je da bi se takvo što moglo dogoditi. "Koliko novaca još trebate?" Čovjek šapće na uho. Premda je ponio sa sobom više novaca nego što bi to bilo razumno čak i u slučaju nove iznude iznos premašuje sva njegova očekivanja.

Ipak, vadi novac i predaje mu. Čovjek brzo ustaje s klupe rekavši mu u odlasku: "Dođite za dva dana u isto vrijeme i ništa ne brinite!"

David još sjedi neko vrijeme. Osjeća se glupo i sasvim bespomoćno u toj mučnoj igri iznuđivanja o čijem ishodu ovisi život njegove obitelji.

Razum mu šalje upozoravajuće glasove, ali on ih ne želi čuti. On će sada ići do kraja. Ne može zamisliti Lunu, profinjenu i nježnu, u nekom radnom logoru. Lunu, koju je zaštitio svojim ljubavi i koja mu uzvraća ljubav beskrajnom nježnošću i odanošću, vjerujući da će on spasiti i

nju i djecu i njezinu majku. "Da, to je sada samo pitanje dana. S tim papirima u džepu izaći ćemo iz kuće bez stvari, kao da idemo u šetnju. Krenut ćemo vlakom prema talijanskoj zoni. Iznajmit ćemo, možda u Splitu, neki stančić i utopiti se u anonimnosti."

To je bio plan. U petak stigao je u Maksimir točno u zakazano vrijeme. Čovjek u umrljanom sakou već je bio tamo i nervozno pušio, hodajući amo tamo. Kada ga je opazio, rukom mu je dao znak da krenu dublje u perivoj.

"Novaca, imate li još novaca? Nešto je krenulo naopako. Morate mi smjesta dati još novca ili ništa neću moći za vas uraditi."

David Levi predaje mu posljednji novac koji je imao. Obuzima ga beskrajno gađenje prema tom čovjeku koji ga besramno ucjenjuje. Ali, previše mu je već dao, da bi sada ustuknuo. Još jedino može vjerovati kako će napokon dobiti te propusnice.

"Sutra, sutra u jedanaest sati budite ovdje. I sve će biti riješeno. Budite točni. Donijet ću propusnice. Žurim!"

Sutradan, odvjetnik Levi došao je u jedanaest sati. Sjeo je na klupu. I zatim ustao. Prošlo je već četvrt sata. "Možda dođe tramvajem. Možda mu je pobjegao tramvaj pred nosom." Grozničavo razmišlja, što raditi, kako uhvatiti korak s nevremenom. S prostorom kojeg razmiče a on se sve više sužava. Učini mu se – vidi ga kako ulazi u park. Ali, to nije bio on. Suviše je nervozan i napet da bi sjeo

na klupu. Sam sebi govori: "Smiri se, doći će. Nešto ga je omelo, ali stići će." Ali nitko ne dolazi. Pola dvanaest. Obuzima ga sve veća sumnja. U deset do dvanaest počinje bivati svjestan kako se taj čovjek više neće pojaviti. I nije se pojavio.

Došavši kući, otac nam je rekao istinu. Nitko ga nije osuđivao u sebi ili na glas.

Sjećam se samo kako se u mene od tada, jednom za svagda, uvukao osjećaj stida za one koji ga nemaju.

Moj otac sjedio je za dugačkim stolom od kavkaskog oraħa čija je težina počivala na lavljim nogama. On sam bio je sazdan od prevare i mučnine poraza. Prislonila sam glavu na njegovo rame. "Tata, bit će dobro. Nemoj se žalostiti. Vjeruj mi, bit će dobro." On se nasmiješio i privukao me sebi. Zatim me lagano odgurnuo od sebe i gledajući u oči rekao: "Rebeka, možda ćeš jednom moći oprostiti, ali nikada nemoj zaboraviti."

Mislila sam tada da je to poruka, ali bilo je mnogo više od nje. Na neki čudan način on je znao da je treba reći upravo meni.

---

1   *Blut und Boden* (njem.) *Krv i zemlja.*

HAJ

Oglasilo se zvono. Svi smo se zgledali i protrnuli. Majka je problijedjela. Tamara koja je uvijek na zvuk zvona radosno trčala prema ulaznim vratima dočekujući goste usklikima oduševljenja sada je, igrajući se u kutu sobe, samo podigla glavu i raširila svoje smeđe oči. Medvedića kojeg je kanila nekamo položiti drži u zraku kao da se zajedno s njime sledila. Ona ne razumije što se dešava, ali svojom dječjom dušom upila je promjene s naših lica i iz naših prigušenih glasova. Više nije vrijeme dobrih vijesti. A one druge stalno sustižu, unoseći u nas nemir, jer sa svakom od njih naši izgledi za kakvim-takvim preživljavanjem, sve su manji.

Otac se vraća u sobu noseći komadić papira na kojem, u lijevom uglu, velikim, podebljanim slovima piše HITNO. Zagledavamo u pečat kojim je na cedulji otisnuto Odbor u stvari podavanja Židova za potrebe Države, Zvonimirova ulica 6/II.

“Pozivate se, da izvolite u stvari podavanja od strane Židova za potrebe Države neizostavno doći sutra u 9 sati u prostorije”; neizostavno, napisano je rukom i podvučeno crvenom bojom i zatim opet na dnu velikim slovima “U VLASTITOM INTERESU BUDITE TOČNI.”

U prvi mah nije nam jasno o čemu se radi. O kakvom je podavanju riječ. I zašto bezuvjetno i hitno u vlastitom interesu?

“Moramo predati svo zlato ili bilo koje druge dragocjenosti, zlatni novac, briljante, neunovčene uložne knjižice banaka, čekove Poštanske Štedionice. Sve to preuzet će Redarstveno ravnateljstvo”, objasnio je otac. Čini mi se kao da ću se svakog časa probuditi iz mučnog košmara i reći: “Hvala Ti, vječni, živući Kralju što si mi vratio moju dušu. Bio je to samo san.” Ali nije bio san. Novac, nakit trebalo je odmah skupiti i predati. Nije bilo vremena za razmišljanje ili jadikovanje nad uspomenama.

Majka je donijela kutijicu s nakitom. Podigla je poklopac i u tom trenu kutija je oživjela svirajući nam za oproštaj “Für Elise”. Sve dok nije zamro i posljednji ton, gledali smo u nju nepomični. Majka je zatim stavila na stol prekrasan zlatni medaljon i otvorila ga, izvadiвши očevu sliku. Na stol je zatim položila moju bisernu ogrlicu. Ništa nisam rekla, a opet nisam mogla zamisliti da bi je netko drugi, osim mene mogao nositi. Na red je došao i bačin barokni broš. Mali zlatni listić s tri briljanta. Otac je sve to stavio u tamnoplavu vrećicu od samta. “Ako će nam to spasiti živote”, rekao je, dat ćemo i vjenčano prstenje.

Majka je bez riječi skinula svoj prsten. Zaručnički i vjenčani. I zatim je rukom dotakla svoje naušnice da i njih skine.

“Ne mama”, povikala sam. “Molim te nemoj. Bez njih nisi ti. Od kada te pamtim uvijek si ih imala. One su dio tebe.”

Svi ostali šutjeli su zatečeni i u neprilici. Meni se činilo kako te naušnice u spašavanju naših života neće odigrati

presudnu ulogu, ali da će moja majka bez svoje dvije zlatne sefardske ptičice, bez svojih ciporima¹, biti izmijenjena i drukčija od one koju znam.

“Dobro, Luna, njih ostavi”, rekao je otac odlazeći u Zvonimirovu ulicu, hitno i neizostavno. Pogledala sam u ispražnjenu kutiju. U njoj više nije bilo ničeg. I baš kad sam je htjela zatvoriti primijetila sam da iz crnog, svilenog nabora viri komadić zlata. Nisam znala što je i pritisnula sam ga kažiprstom vukući prema sebi. Pojavila se tanka, ovalna, zlatna pločica. Na njoj su bila ugravirana dva hebrejska slova koja znače život. Haj. Baka se nasmijala. “Rebeka, to je dobar znak!”

Stavila sam privjesak na dlan ruke. Iz ladice singerice² izvukla sam svileni konac i splela ga u lančić. Objesila sam malu zlatnu pločicu oko vrata.

U međuvremenu Židovi u Zagrebu užurbano su skupljali svoje dragocjenosti nadajući se kako će time otkupiti svoje živote.

Redarstvenom ravnateljstvu predali su više od tisuću kilograma zlata. No to je bio samo predaš na putu bez povratka. U vremenu kada se Bog povukao u nama dotad nepoznate dubine svoje skrivenosti. U svijetu progonstva, iskre Š'hine³ zajedno s nama nestajale su.

1 Für Elise, popularna klavirska obrada kompozicije Ludwiga van Beethovena.

2 Cipor (hebr.): ptica, ciporim množina; hebr. jezik nema samoglasnika, hebr. riječ život ima dva slova he i jud.

3 Singerica: stroj za šivanje tvrtke “Singer”

4 Š'Hina: (hebr.) Sveprisutnost Boga

SELIMO

Probudiš se. Dan je sunčan i topao. Sve što vidiš oko sebe poznato ti je i drago. Dio tvog djetinjstva. Dio odrastanja. Sve stvari su za tebe žive. Imaju svoju priču, svoju povijest, obitelji u kojima su već generacijama živjele šetajući između Praga, Beča, Budimpešte, Zagreba... Dobro znaš gdje tko sjedi za stolom. U kojoj su komodi stolnjaci. U kojoj rublje, u kojoj ladicu pribor za jelo, a gdje stoji suđe koje se koristi samo na Pesah.

Knjige u policama. Slike na zidovima pamtiš otkako znaš za sebe. I otkucaje starog sata s ključićem za navijanje.

Može li se svijet koji se već u vojnu zakiva i raspada, svijet koji se već u krvi i jauku guši zaustaviti pred vratima tvog doma?

Mogu li se vrata kuće pred njim dovoljno čvrsto zaključati?

Je li nas mogla izbaviti očeva rečenica: "Mi nismo nikome ništa na žao učinili?" Je li ona mogla spasiti nas koji smo još živjeli u pravilima jednog svijeta koji više nije postojao?

Blijeda, majka ulazi u sobu. Nikada je takvu nisam vidjela. "Rebeka, uzmi samo najvažnije stvari. Odlazimo."

Kamo odlazimo? Putujemo? Zašto mi o tome ranije nitko ništa nije rekao? Koliko ćemo dugo izbivati od kuće?

Potrčala sam za majkom hitijući je sve to pitati. Baka sjedi za kuhinjskim stolom s malim kartonskim kovčegom. Otac pomaže Tamari utrpati u naprtnjaču nekoliko igračaka.

“Ne možeš ih sve ponijeti, moramo tu staviti i nekoliko maminih stvari.” Stojim nasred kuhinje i još ništa ne razumijem.

“Što ću ponijeti, što neću ponijeti?” glasno izgovaram. Moj otac David Levi gura mi u ruke novine.

“Hrvatski narod”, 29. svibanj 1941. broj 106.

“Ispostava ustaškog redarstvom povjerenstva židovski odsjek.

“U svrhu mjera koje se provode protiv nepoćudnih elemenata određujem kako u roku od 8 dana imaju preseliti u druge dijelove grada Zagreba svi Srbi i Židovi koji stanuju na sjevernoj strani Maksimirske ceste, Vlačke ulice, Jelačićevog trga, Ilice, kao i iz svih dijelova grada koji se nalaze sjeverno od naznačenog cestovnog poteza. Oni koji se ne pokore ovoj odredbi bit će prisilno evakuirani.

Zabranjeno je Židovima zadržavanje u središtu grada i to poimenice u Ilici, na Jelačićevom trgu, Zrinjevcu, oko Glavnog kolodvora, na Krešimirovom trgu, Zvonimirovoj ulici, kao i u svim okolnim ulicama koje graniče sa spomenutim trgovima i ulicama. Razumije se samo po sebi da se Židovi ne smiju zadržavati uopće u sjevernim dijelovima grada. Posebno je Židovima strogo zabranjeno zadržavanje na svim javnim šetalištima i perivojima. Oni Židovi koji

budu zatečeni u središtu grada i u javnim perivojima, bit će strogo kažnjeni.”

“Zašto odlazimo danas?”

Umjesto odgovora oglasilo se zvono na ulaznim vratima. Otac izlazi iz kuhinje. Mi nijeme, gledamo se. Čak se ni Tamara ne usuđuje ništa pitati. Osluškujе zajedno s nama. Čujemo korake. Žustre i tvrde. Otvaraju se vrata jedne sobe, druge, kupaonice... Iznenada u kuhinju ulazi ustaški povjerenik. Nije očekivao da će nas tu zateći.

“Požurite”, dobacio je “kuća odmah mora biti ispražnjena.” Okreće se zalupivši vratima. Ne usuđujem se otići u svoju sobu sve dok se ne pojavi otac. “U seljavaju njemačke oficire, moramo što prije iz kuće.”

Nitko ništa ne govori. Napokon mogu se pomaknuti. Ulazim u svoju sobu. Nasumce stavljam u naprtnjaču veš. I ne gledam što stavljam. Uopće nisam svjesna da odlazimo. Riječ “zauvijek” u meni ne postoji. Naprtnjaču stavljam na leđa. “Ruke mi moraju biti slobodne. Cello neću nikome ostaviti.”

Izlazimo. Otac je s tavana donio Tamarina duboka dječja kolica. Na jednoj strani drvenog okvira smeđom bojom naslikano je lane.

Ispred kuće parkiran je automobil i ispred njega, nemarno pušeci, stoji čovjek iz ustaškog povjerenstva. Dok prolazimo baca cigaretu na pod gnječi je i pljuje. Postojeći,

prvi put osjećam nepostojanje. Jesam li zrak, ne – biće?
Što smo mi za njega?

David Levi dojučerašnji ugledni zagrebački odvjetnik gura niz cestu dječja kolica u koje smo potrпали nekoliko jastuka, i pokrivača. Nešto hrane koja se zatekla u kući.

Ispod ruke drži ga Luna, moja majka. Baka Bjanka hoda uz njih držeći za ruku Tamaru. Nekoliko koraka iza njih vučem se ja, noseći cello.

Na nama je Davidova zvijezda. Šutimo. Zburjena sam jer znam da ćemo domalo izbiti u središte grada kojim nam je zabranjeno hodanje. 'Kojim drugim putem možemo stići do našeg novog odredišta?'

Otac kaže da je to u predgrađu. Je li to zamka? Posjeduje li možda neki spasonosan komadić papira?

Krik putuje do Neba. I vraća se. Sve je, sve je samo Zemlja. Pusta i prazna. U sunčanom zagrebačkom jutru.

PODRUM

Jednom rukom brišem znoj s lica, drugom pridržavam kutiju violončela. Hodamo već više od sat vremena. Nikada ovdje nisam bila. Niske kuće s malim dvorištima. Ne vidim ljude. Samo se psi dozivaju.

Tamara je žedna i iscrpljena. Njezino uplakano lice počiva na majčinom ramenu. Jedna žena izlazi iz kuće. Očekivala nas je. Ulazimo za njom na polumračno stubište oguljenih zidova. Miris vlage. Očekujem da ćemo se popeti stepenicama, ali silazimo u podrum. Premda je dan, mora se upaliti svjetlo. Na stropu je žarulja zaštićena metalnom mrežom s koje visi paučina. Iz pregače vadi ključ i gura ga u bravu koja je zahrdala. Prvo privlači vrata k sebi, a zatim okreće ključ u bravi i svom snagom naliježe na njih dok se uz škripu otvaraju.

Prelazimo preko drvenog praga. Stojimo stješnjeni u malom, uskom hodniku iz kojeg se ulazi u sobu. Žena nas rukom poziva da uđemo. Nemamo zapravo kamo, jer se od kreveta teško može kretati.

Zatim se vraća u hodnik kroz koji smo upravo prošli i otvara vrata s desne strane pokazujući da je tu zahod. Poteže špagu vezanu za vodokotlić kao da ne znamo kako ta naprava radi ili možda provjerava ima li vode. U dnu hodnika još je jedna mala izbica. "Tu može spavati djevoj-

čica! Imate i pumpu u dvorištu. Smjestite se, doći ću ja malo kasnije ako vam što zatreba.”

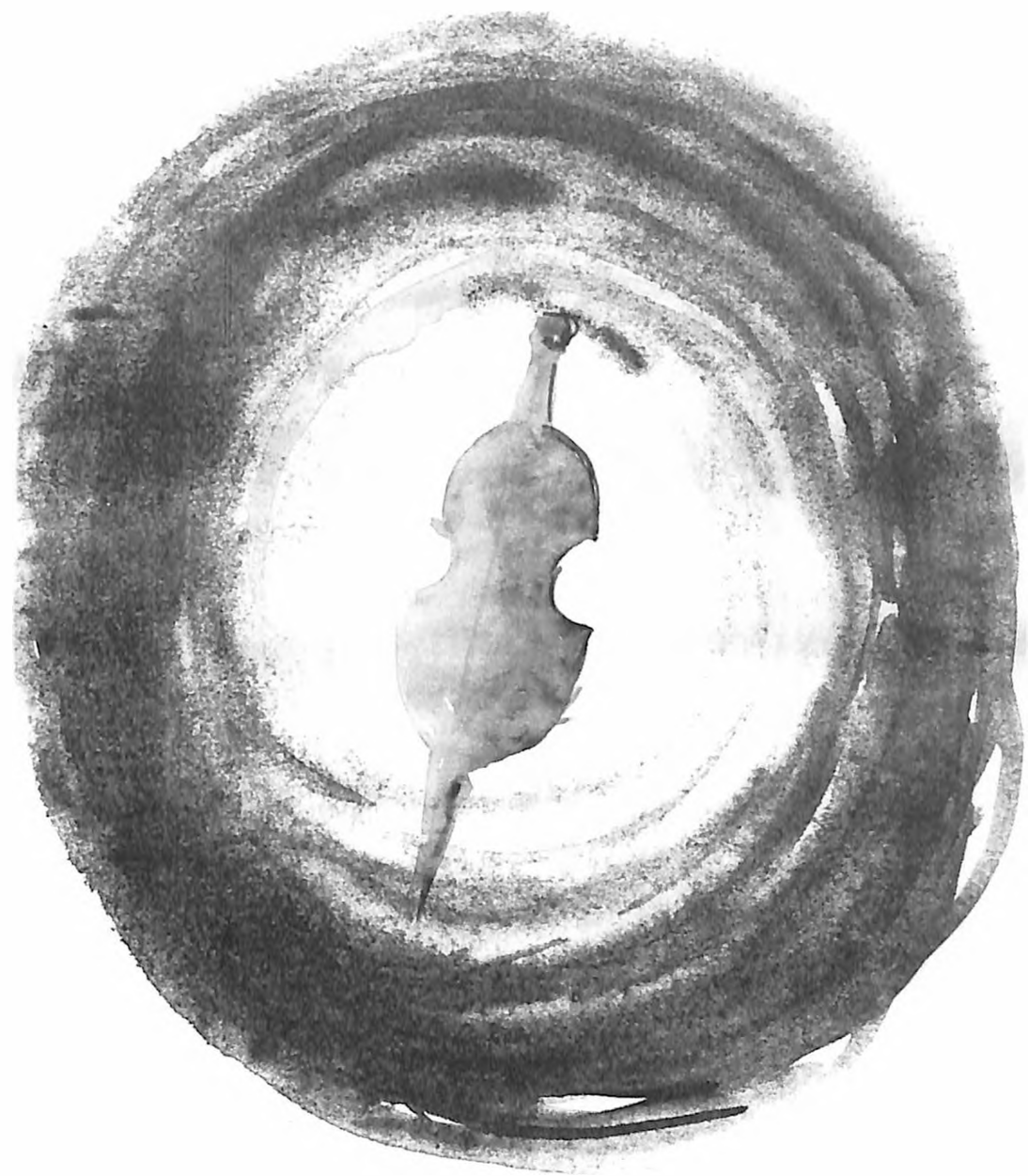
Struže papučama po podu i izlazi držeći ruke u džepu platnene kecelje kao u nekom tobolcu.

Sjedamo na krevete. Tamara je zaspala. Otac drži Lunu za ruke. Čini mi se kao da bi nam se svima htio ispričati što smo dospjeli u to predgrađe, u tu nesretnu i gotovo nestvarnu situaciju.

Davidu Levija obuhvaća duboki očaj dok u njega prodire duh Abela koji se stidi zbog Kaina.

Ja sjedim i dalje na krevetu. Pogled mi se zaustavlja na zidu na kojem su valjkom otisnuti crvenkasti romboidi s kitnjastim viticama podsjećajući me na jelenske rogove. Te šare plešu pred mojim očima i izbezumljuju me. Sve što smo tog jutra preživjeli kao da se upilo i zgusnulo u tu ružnu slikariju. Moj sudar sa svijetom sudario se s podrumskim zidom. Stavljena pred njega ne znam zaobići ga. Ne znam iz njega izaći. Zaudara vlaga. Trulež krumpira koji se raspada. Kanalizacija. Na prljavom prozoru koji gleda u dvorište, rešetke. Iznutra se slabo vidi van. Izvana se ne vidi unutra.

Predvečer, jedna žena skuplja rublje s konopca razapetog s jednog kraja dvorišta na drugi. I dok stavlja rublje u košaru, čuje zvuk glazbe. U nevjerici, osvrće se. To ja sviram u podrumu. Ja, Rebeka Levi. Još živim.

BAL

Veljača u Beču. S neba sniježi, ali se pahulje ne zadržavaju na tlu. Koračam ulicama u dugoj balskoj haljini i laganim zlatnim cipelicama. Želim vidjeti osvjetljene ulice, izloge dućana s luksuznom robom, prolaznike. Zastajem i kroz staklo slastičarnice promatram torte na kojima su nacrtane harlekinske maske. Iznad njih njišu se šarene papirnate "gusjenice". Vrijeme je ludovanja, karnevala i balova. Na tankom srebrnom lančiću njišem svoju torbicu i smijem se ruci koja me zasipa kišom koriandola. Male raznobojne točkice papira zaustavljaju se na torbici i prekrivaju slova R. L. Rebeka Levi. Jedan čovjek zaustavlja kraj mene auto i prepoznajem dragog prijatelja. I on ide na bal. Vozimo se ulicama Beča. Auto klizi kroz noć, dugo, vrlo dugo i polako. Promiču svjetla i kroz njih kristalne zvijezde snijega tope se na staklu automobila.

Napokon, zaustavljamo se pred hotelom na čijem se pročelju veselo vijore raznobojne zastavice. Vrtar u zelenoj livreji otvara nam vrata i ulazimo u predvorje hotela, blistavo i prostrano. Stope tonu u debelim i bogatim sagovima. Sve je puno ogledala s kitnjastim, teškim zlatnim okvirima. Sa zidova promatraju nas podbočeni, debeljuškasti anđeli. Na podiju balske dvorane pleše nekoliko parova. I mi plešemo. Sretna sam. "Na lijepom plavom Dunavu!" Sa svojim pratiocem vraćam se za stol, i ispijamo šampanjac.

U čaši od stakla, tankog i laganog poput pjene, iskre mje-
furići.

Dolazi balski fotograf. Ispričava se što smeta i poklanja mi sliku. Gledam u fotografiju na kojoj je moja glava lagano nagnuta na jednu stranu prema društvu za stolom koje priča očito nešto vrlo zanimljivo. Moja je kosa kruna i u njoj vrpca i na njoj broš koji svijetli. Odjednom se svi trgnu i gledaju me. Zbunjena sam i ispada mi čaša iz ruke. Sampanjac se razlijeva po stolu i sa stola kaplje po mojoj hialjini od teške crvene svile, ostavljajući tamne, krvave tragove. Nastojim ih, prekriti rukom. Premještam brzo ruke s jednog mjesta na drugo, ali mrlje se sve više i brže šire. Istrčavam iz dvorane pokušavajući pronaći kaput. Ali više ne znam u kojoj je garderobi. U hotel neprekidno ulaze novi gosti i kroz vrata struji hladan i oštar zrak. Drhtim od hladnoće. Željela bih što prije otići. Napokon netko mi dodaje kaput. Osjećam da sa mom nešto nije u redu i prije nego ću izaći na ulicu želim se pogledati u ogledalu. Ali ono je zastrto crnom tkaninom. Okrećem se prema drugom zrcalu, ali je i ono je prekriveno. Nigdje se ne vidim. Nigdje me nema. Osvrćem se izbezumljeno oko sebe i šapćem: "Šiva¹, šiva." Pogledom tražim svoje bližnje. Čini mi se kako bi i oni morali biti tu. Zagledam lica onih koji ulaze i izlaze iz hotela, ali nikog ne prepoznajem. Doživam ih.

Tamara utrčava u sobu. I u čudu, gleda me kako izgubljeno i preplašeno sjedim u krevetu.

“Nešto si sanjala?”

Ustajem i odlazim u kupaoonicu. Rukom dotičem zrcalo.

Uzimam Tamaru u naručje. Iz zrcala smiješimo se jedna drugoj. Neko vrijeme. Zaustavljene u okviru sjećanja.

---

1 Šiva (hebr.) žalovanje za pokojnikom. Tijekom šive sva su zrcala u kući zastrta.

Š'MA ISRAEL

U kutu sobe, na malenom izubijanom noćnom ormaricu, leže novine koje jedni pred drugima ne uzimamo u ruke, a ipak svi u kući znamo što je u njima. Glasilo hrvatskog ustaškog pokreta tumači rasne zakonske odredbe. Obavještava o utvrđivanju rasne pripadnosti, upoznaje čitatelje s kolektivnom židovskom odgovornosti za širenje lažnih vijesti!

Kada mislimo da nas nitko ne gleda, uzimamo u ruke novine i čitamo kada nam je dopušteno, a kada zabranjeno izaći na ulicu.

“Na području Zagreba Židovi i Srbi kretati se smiju od šest sati ujutro do devet sati uvečer. Prekršitelji tog zakona bit će najstrože kažnjeni.” Posebna ispostava Ustaškog redarstva za nadzor o Židovima poziva da se javimo u Bogovićevu 7. U ponedjeljak svi Židovi od A-G, u utorak svi Židovi od H-N, u srijedu svi Židovi od O-Ž.

Svakim danom sustižu nove obavijesti i naredbe. Nove zabrane. Ponekad sretnemo na ulici nekog od znanaca i saznajemo tko je odveden u Sabirni centar u Savskoj. O mnogima više nitko ništa ne zna.

Susjedi nas izbjegavaju. Nitko s nama ne govori. Pogled na svijet iz podruma ne pruža nadu. Razgovori u kući vode se potihom, kao da bi svaka jače izgovorena riječ mogla privući nesreću. Nastojimo biti što nezamjetniji, a ipak neprekidno

osjećamo da Sotona, kao u priči o nesretnom Jobu, stalno tumara oko nas, tu i tamo, i ne znaš kada će naići.

Samo čekaš. Sve u tebi čeka. Daš u plućima sve je prigušeniji. Danima sam opsjednuta dopisnicom koja nosi žig Palestine. Po tko zna koji put čitam Esterin rukopis i riječi: "Napokon mogu reći, stigla sam kući!"

Neprekidno se pitam zašto i ja nisam otišla s grupom mladih cionista? Zašto svi mi nismo na vrijeme otišli?

Zamišljam plavo nebo Palestine i još plavlje more. Kamene zidine Cezareje. I Josephusa Flavijusa kako opisuje rušenje Hrama. Hoću li i ja jednom pisati o rušenju? Tko sam ja danas?

Rebeka koja ne prepoznaje Rebeku.

Moja sestra Tamara navršila je pet godina. Stalno joj crtam likove iz bajki koje ona popunjava dvjema bojama, crvenom i zelenom. Druge nismo ponijeli s Golubovca. Bojice postaju sve kraće, a Tamara iz dana u dan sve blijeda.

Kada sam saznala da je Židovima zabranjeno zadržavanje u središtu grada i javnim perivojima, prvo sam pomislila na Tamaru. Petkom, prije nego bismo ušle u sinagogu, prošetale bismo Zrinjevcem. Nju je uvijek zanimao meteorološki stup dr. Holzera i morala sam je podizati da vidi koliko je stupnjeva. Naginjala bi svoju glavicu s crnim, sjajnim kovrdžicama kako bi što bolje mogla vidjeti gdje je živa u stupcu.

Voljela sam miris njezine svježje oprane kosice, miris njezine kože, s nježnošću ljubila sam joj lice. Zaronila bih se u njezinu malu grivu i govorila: "Tamara, sada moramo ići, zakasnit ćemo".

Držala sam je oko struka dok je ona mahala nogama na kojima su bile crne lakirane cipelice i bijele sokne. Nosila sam je prema templu kao neku malo veću lutku koju mi je bilo žao ostaviti kod kuće.

Na galeriji u sinagogi znala bi zadrijemati. Naslonila bi se na moje rame i duboko disala. Krajičkom oka gledala sam njezine duge trepavice i kada sam morala ustati, pazila sam da je ne probudim. *Amida*². Svemogući u Tvojim smo nazočnosti.

"Tamara, uvijek si se utjecala meni. U mojoj duši tražila si dio svoje duše."

Tog dana na meni je bio red da izađem iz kuće i pokušam nešto kupiti za jelo. Otkako je Ustaško povjerenstvo za židovski odsjek zahtijevalo da nosimo na lijevoj strani znak, mrzili smo izlaziti na ulicu. Ali, imali smo svoj mali kućni red i morala sam otići u grad. Kada sam obukla cipele, Tamara je dotrčala do mene i obuhvatila me rukama. "Nemoj ići!" Obećala sam da ću se brzo vratiti.

Majka je sjedila na rubu kreveta u svojoj tamnoplavoj haljini s bijelim čipkastim ovratnikom. Pomislila sam: "Moja lijepa sefardska mama, baš kao da čeka prijateljice na čaj." Ali, nama više nitko ne dolazi.

Otac je u šali naziva svojom damom za sva vremena, pa i ova ratna. Ne znam kako joj to uspijeva. Ali uspijeva. Baka kaže: "Luna bi i u vreći za krumpir izgledala kao dama."

Umjesto pozdrava, otac me smiješkom ohrabruje: "Ne boj se, ništa se neće dogoditi. Samo idi."

Sklanjam Tamarine ruke i obećavam kako ću donijeti iz grada nešto samo za nju. Kroz glavu mi prostruji misao: Što ćeš joj donijeti? Tratinčicu ili maslačak?

Nešto što ima miris i boju svijeta koji više nije stvoren za nas. "Zar ne tata, vor dalles kreplach." Otmjeno se propada.

Idući prema kući, osjetila sam drhtaj u utrobi. Slabost u nogama. Misao se iz srca propinjala do glave, ali bih je negdje na pola puta vraćala natrag. "Jer to ne može biti. Jer to ne smije biti." Htjela bih ubrzati korak. A čini mi se da stojim, da jedva pokrećem noge. Ne mogu disati. Čelo mi je vlažno od znoja i koža se ježi. Još samo nekoliko koraka i zamaknut ću u našu ulicu. Tu se sigurno ništa ne dešava. Ugledat ću nekoliko prizemnica i potleušica. I to je sve.

Zakoračila sam. Netko me povukao za ruku i gurnuo kroz vrata u dvorište. Kamion je krenuo. Rukama sam obuhvatila drveni plot. Zaljepila se. Obamrla. Tada sam vas ugledala. Tebe mama. Baku? Možda, na tren, u magnovenju. Morala je biti s vama. Tata, zašto je Tamara bila priljubljena sasvim naprijed uz nisku ogradu kamio-

na? Njezine velike smeđe oči gledale su me. I ja sam tebe vidjela, Tamara. I komadić tamnozelene cerade koji ti je dodirivao kosu.

Mogla sam istrčati na ulicu. Mogla sam povikati: "Pustite ih da siđu!" Mogla sam viknuti: "Uzmite i mene!" Uzeli bi me. Ništa nisam učinila. Kamion je otišao. Ni riječ nisam izustila. Nestali ste. Preda mnom nijemom.

Bože Strašni, Bože Premilostivi, oni mi mogu oprostiti. Ali ja sebi ne mogu oprostiti. Te su riječi urezane u moje srce. Š'ma Israel, Adonaj Eloheinu, Adonaj ehad. Čuj, Izraele, Gospod je naš Bog, Gospod je jedini...

---

1 *Amida (hebr.) Stajanje, židovska molitva. Naziva se još i molitvom osamnaest blagoslova.*

2 *Š'ma Israel (hebr.) Čuj Izraele, naziv najvažnije židovske molitve, izražava bit monoteizma i vjere.*

JELENA

Stajala sam u dvorištu. Nisam se mogla odvojiti od ograde. Svijet se urušio i zatvorio. Komadić ulice. Komadić sivog prašnjavog asfalta. Još maloprije tu su bili ljudi koje sam voljela više nego ikog na svijetu. Sa sobom odnijeli su i mene. Nastavlja li se život poslije smrti? Vjerojatno, jer ja sam tada umrla.

Ne znam koliko dugo sam tako stajala. Nepomična. Više mi ništa nije bilo važno. Nestala sam. Zatim sam osjetila kako me je netko obuhvatio oko ramena, vukao, pomicao i ugurao u kuću.

“Sjedite.” Ispred mene je bila čaša s vodom. Staklo čaše je bilo orošeno. Je li dan bio vruć, a voda hladna? Voda s dvorišne pumpe? Ne znam. Do mene više ništa nije dopiralo. Riječi, pogledi, pokreti sve je klizilo i nestajalo, ništavilo. Bila sam glatka površina na kojoj se ništa nije zadržavalo. Sve je samo odlazilo, gubilo se.

Stari kauč prekriven dekom. Slika šume s potokom. Goblen. Slika Majke Božje s djetetom u naručju. Dürer? Oblici su se gubili u sumraku. “Ući ću sada u vaš podrumski stan. Ima li nešto što želite da vam donesem?” Prvi put sam reagirala i pogledala čovjeka, znala sam ga samo iz viđenja. Prodavač novina iz malog kioska na uglu ulice.

“Album s fotografijama u kutiji za šešire i cello.”

“Mogao bi te netko vidjeti”, rekao je ženski glas. Osjetila sam grč u prstima kojima sam se držala za rub drvene kuhinjske stolice bez naslona. Žena je stavila ispred mene tanjur s juhom. Prvo sam gledala paru kako se diže iz tanjura, a zatim kuhinjsko svjetlo koje je kružilo po malim žutim masnim mrljama na juhi. Nisam je mogla dotaknuti.

Čovjek je izašao iz stana. Čula sam kako su se zalupila vrata. U dvorištu je zalajao pas. Žena je prišla prozoru i navukla zastore.

Osjetila sam njezinu uznemirenost i svoju suvišnost. Skrivanje Židova za nju nije bio unosan posao. Bila je to neočekivana opasnost na koju nije računala. Ali nekako instiktivno znala sam kako o mojoj sudbini ne odlučuje ona nego čovjek koji se uputio u naš stan samo nekoliko kuća dalje od ove u kojoj sam sjedila. Ne, ona ne odlučuje. Je li mu supruga, sestra? Vrijeme je promicalo. Jasno sam čula otkucaje sata.

Zatim su se vrata kuhinje otvorila i on je ušao s cellom. U drugoj ruci držao je kutiju za šešire s naljepnicama. U njoj smo držali fotografije. Ustala sam. Izvadila sam cello iz velikog, tamog okvira i vratila ga odmah natrag kao da sam se samo htjela uvjeriti je li još tu. Zatim sam otvorila okruglu kožnu kutiju koju sam u podrumskom stanu uvijek držala uz violončelo. Ali u njoj više nije bilo ničeg. Samo nožem razrezana siva, svileni podstava s dvije vezice.

“Fotografije?” Tu riječ nisam glasno izgovorila, samo sam pogledom pitala čovjeka koji je donio kutiju.

“Netko je bio u stanu prije mene. Sve je ispreturano. Madraci su izvađeni iz kreveta i rasporeni. Stvari iz ormara razbacane su na sve strane. Vjerojatno su tražili novac, dragocjenosti. Fotografije nisam vidio.”

“Dokazi, da smo ipak postojali”, pomislila sam.

Zatvorila sam kutiju. Prstima sam prelazila preko naljepnica na kojima je pisalo: Hotel Moderne Paris, Savoy Hotel London, Hotel Antic Hamburg, Venezia Hotel Londres, Hotel Excelsior Berlin, Hotel Astor New York, Hotel Continental Stockholm, Grand Hotel Royal Budapest, Hotel Amstel Amsterdam, Lausanne Palace, Hotel Habsburger Hof, Berlin Sw 11, Askaniher Platz 1, Napoli Pension Westend, Hôtel Vierjahreszeiten Hamburg.

I to je to. Obiteljsko putovanje završeno i dovršeno. Kutija prazna. Može li praznina sačuvati vrijednost uspomene?

“Sjetite se nekog, bilo koga, tko bi mogao doći po vas. Suviše je opasno da ostanete ovdje. Imaju spisak. Tražit će vas. Pretraživat će i po okolnim kućama.”

Trebalo je dakle izabrati. Kao i uvijek činilo se kako je sve samo stvar odabira.

Ako me odvedu, možda ću još pronaći svoje. Ali ove ljude ne mogu izložiti pogibelji. Bila je to samo letimična misao. U stvari, grozničavo sam razmišljala o tome tko

bi mogao, tko bi htio doći po mene. Onih koji bi sigurno došli uglavnom više i nije bilo. Iz sabirnih logora nitko se nije vraćao. I tada sam odjednom izgovorila: "Jelena!" Zvuk vlastitog glasa trgnuo me iz obamrlosti. Jelena moja prijateljica iz gimnazije s kojom sam se i nakon mature nastavila družiti. Odlazile bismo zajedno u kazalište. Dolazila bi nam na blagdane, a mene su njezini roditelji pozivali na Božić.

"Jelena!"

Ispisala sam na komadiću papira njezinu adresu. Branko, tako se zvao čovjek, obukao je cipele i krenuo u grad.

Što ako je ne nađe kod kuće? Hoće li noćas biti racija? Jedan nož u meni, hladan i oštar, rasijecao je, sjekao.

Žena je stavila ispred mene šalicu s čajem. Gledala sam kao da prvi put u životu vidim nešto takvo. Sasvim izmakla od sebe, od svijeta. Čula sam samo otkucaje budilice koja je stajala na kuhinjskoj polici.

U pola jedanaest i tri minute kuhinjska vrata su se otvorila. Jelena! Gledala sam u njezino lice puno dobrote i neke iskonske čistote koju ni rat nije mogao izbrisati. U njezine plave zabrinute oči. Zagnjurila sam se u nju i počela plakati. Pekla me je vrelina vlastitih suza. "Rebeka, poći ćeš sa mnom", rekla je.

Branko je u međuvremenu uspio nabaviti, za mene, nekakvu propusnicu. I dok sam mu govorila "Hvala", on

ju je gurao u džep moje jakne. I tako smo izašle iz kuće. U noć prepunu zvijezda. Hodale smo bez riječi. Ja sam ponovo vukla zagrebačkim ulicama violončelo, a Jelena moju okruglu kutiju za šešir s naljepnicama. Mislim da tada nije znala da je prazna. Inače je ne bi nosila. Ili možda? Jer jednom sam joj rekla: "Vrijednost uspomene rukom se ne može dodirnuti. Ono najdragocjenije ostaje uvijek samo u srcu i sjećanju."

TAVAN

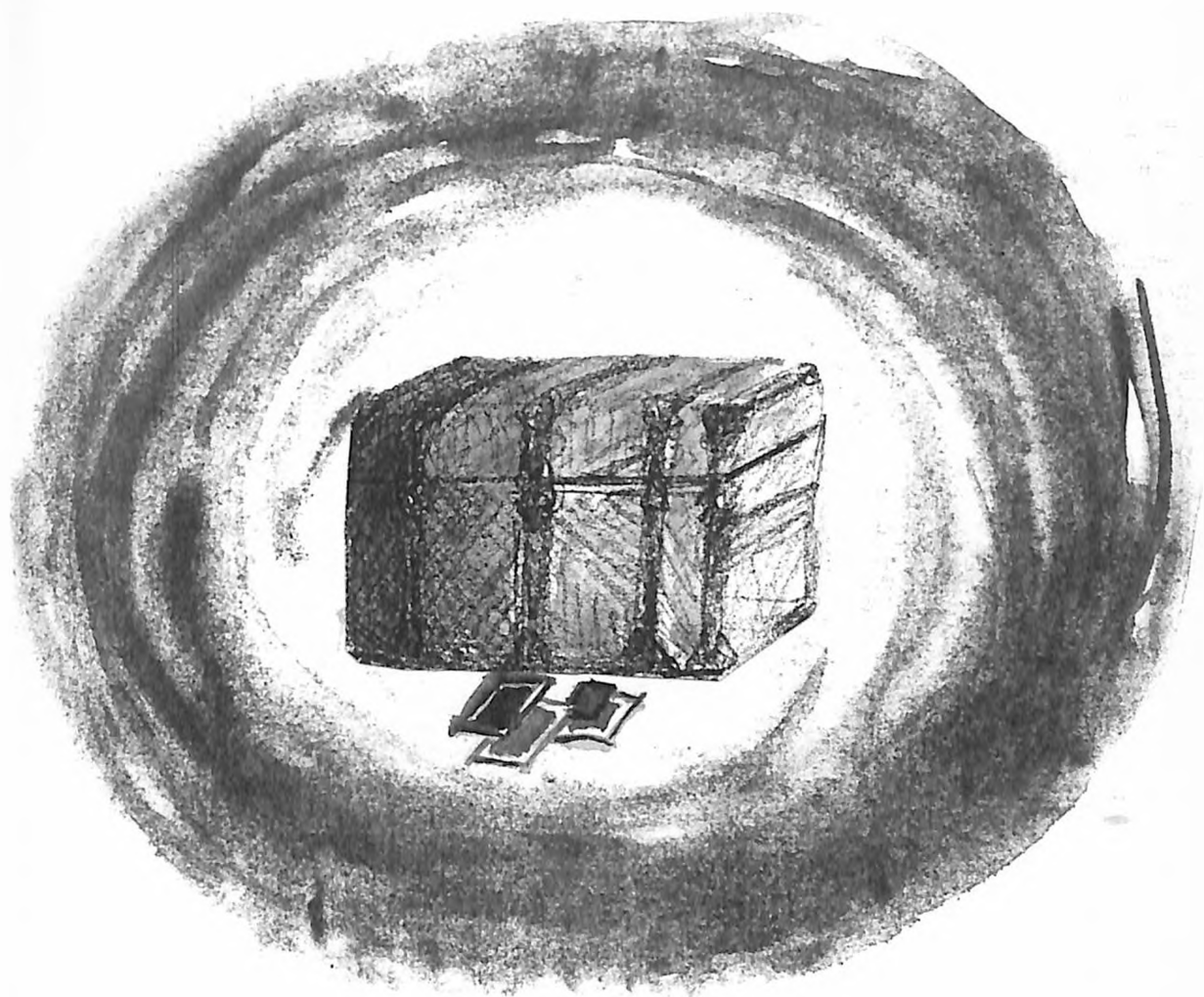
Približile smo se kući u kojoj je Jelena stanovala. Veža je bila zaključana. A ulaz osvijetljen malom žaruljom oko koje su se rojili noćni leptiri. Ušle smo tiho. Gotovo nečujno, ne paleći svjetlo. Nekoliko časaka stajale smo privikavajući se tami.

“Odvest ću te na tavan”, rekla je Jelena i uhvatila me za ruku. I tako je počeo moj uspon u godine samovanja. Samo tada ja to još nisam znala. Dok smo se penjale zavojitim stepenicama, vrijeme je za mene još imalo sate i minute. Otkucaje koji su nešto značili dok sam se išla za Jelenom vukući cello. I strahujući i za sebe i za njega kako ćemo se spotaknuti u mraku stubišta.

Na prvom katu smo zastale. Jelena je otključala vrata stana. Uzela mi iz ruku cello i unijela ga u hodnik i zatim opet tiho pritvorila vrata. U ruci je sada držala svijeću i šibice. Stigle smo do tavana. Privukla je sebi katanac. Osjetila sam na licu strujanje noćnog zraka. Lagano me gurnula ispred sebe. Stajala sam obavijena vonjem ustajalosti i prašine. Jelena je upalila svijeću. Slabašni plamen nekoliko trenutaka je tinjao i zatim se, drhtureći, ugasio. Jelena je prišla tavanskom prozorčiću i zatvorila ga. Zatim je ponovo zapalila svijeću. Odlijepila sam se od poda i prišla oknu. Dlanovima počela sam brisati prljavštinu. Htjela sam vidjeti Nebo.

“Ostani tu, donijet ću ti nešto na čemu ćeš spavati”, rekla je Jelena. Ništa nisam odgovorila i ona je izašla. Osluškiivala sam njezine korake. Sada je ona pazila da se ne spotakne u mraku vukući stari madrac i pokrivač. “Rebeka, vratit ću se ujutro. Moram ići.” Uzela je svijeću. “Ne smiješ je paliti. Mogao bi netko primjetiti, a i opasno je i zbog vatre. Grede su suhe i stare. Tu je i drveni sanduk.” Pogledom obuhvatila sam u posljednjem odsjaju plamena njezino lice i pokušala se nasmiješiti kako bih bar time izrazila svoju zahvalnost. Njoj koja me još jedina poznavala od ranije i voljela. Čula sam kako zaključava vrata. Stajala sam u tami tamnijoj od tame egipatske. U njoj nije bilo Mojsija ni Arona. Nikog tko bi govorio o Izlasku. Ovo je bio sam Ulazak. U dane. U mjesece. Tko zna, možda i godine samoće.

Užasnula sam se te noći ne znajući joj kraja. Odnekud čula sam nonin glas: “Lo ke sta skritu in la palma stjeni di pasar la alma.” Što ti je zapisano sudbinom, treba proći dušom. Pitala sam: “Bože moj, što će biti sa mnom?” Više se ničemu nisam nadala. Više se ničemu nisam radovala. Više ništa nisam vidjela. Čak ni zvijezde. Te noći, hladne i daleke. U Nebesku tajnu, zajedno sa mnom zatvorene.

NOĆ

Ja nemam sat. Kakvog bi imalo smisla stalno gledati na sat? Ionako gledam, a ništa ne vidim. "Pruži ruku prema nebu, rekne Gospod Mojsiju, pa neka se tmina spusti na egipatsku zemlju, tmina koja će se moći opipati. Mojsije pruži ruku prema nebu, i spusti se gusta tmina."¹

Pružam ruku u noći jednoga dana. Sile tame odvlače me od sila svjetlosti. Otiram se. Andate grazioso.

Premijera baleta. Hrvatsko narodno kazalište. Crni labud. Hoće li umrijeti? Tijelo se povija i savija. Pokret ruke. Je li to znak izbavljenja? U torbici tražim dvogled. Drugi čin. Ima li netko koga poznajem? Netko tko me voli? Menuetto.

Nečije oči me traže. Tražim li ja te oči? Kako bi to bilo, lagano rukom dodirnuti one koje sam voljela. One koje volim. Rondo alla Turca. Okrenuti se. Zavrtjeti se. U šali riječ dobaciti. Oživjeti. Ljubiti. Voljeti. Ne odustati. Izdržati. Otputovati. Disati. Svirati. Plesati. A ne samo sjećati se. Hodati. Ploviti. Voziti se. Uspinjati se, a ne samo padati. Učiti i upoznavati. A ne zaboravljati. Opraštati. Mogu li opraštati? Na prijestolju noći sjedim sama. Ukočena i tiha. A Glas me ipak dotiče. "Iscrpljena si od tolikih lutanja ali nisi rekla: Beznadno je! Snagu si svoju nanovo našla, te nisi sustala."²

1 Izl. 10. -22

2 Izaija 57, 10-11

BUDENJE

Izranjam iz deke koju je donijela Jelena i stavila na stari madrac iz kojeg izviru trave. Najteže je ustati. Vratiti se u stvarnost. S naporom odgurnuti pokrivač u kraj. Stati na noge. Umisti se. Moraš zadržati disciplinu duha. Ispirem usta. Isperi mučninu. Hodaj. Tri koraka lijevo, četiri desno. Koliko je sati? Primjećujem kako se ogulila boja s vrhova cipela. Pokušavam pogoditi koji je dan. Jedno vrijeme stalno sam pitala Jelenu: "Koji je dan, koji je datum?" Onda sam prestala zapitkivati. Ionako je svejedno. Vrijeme samo prolazi. Ja sam zaustavljena u vremenu. Ne pitam više ni kakve su vijesti. Bojim se lažnih nada u brzo izbavljenje. Ipak, što kaže Radio London? Gledam u zid. Raspucan, ima svoje vlastito slikarsko nadahnuće. Kosa mi je narasla. U kovrdžama, rasula se na sve strane. Mogla bih sada dobro odigrati ulogu kraljice Estere u Purimšpilu.²¹

Nedostaješ mi Alek. Vidim te kako sjediš za stolom, u plavoj ljetnoj majici. Ja sjedim točno preko puta tebe. Ti govoriš. Iza tvojih leđa otvoren je prozor i kroz njega u sobu navire zelenilo. Gledam te. Očima te dodirujem. Tvoje lice. Ruke. Slušam te. Sudjelujem u tvom životu. Je li to i moj život? Sva sam tu. S tobom. Oko nas je tišina. A ipak znam nismo sami. Vani je svijet ili je svijet u nama.

Ti znaš da te volim. Ne bih te htjela pitati o sebi. Što osjećaš? Voliš li me? Ja znam krhkost i lomljivost riječi. Ali sresti te, naći te, sreća je.

I tada u toj sobi bojala sam se za tebe u nejasnoj slutnji dana koji dolaze. Hoću li te izgubiti? Hoćeš li sam sebe izgubiti? Ostani svoj, Alek. Nas dvoje za jednim stolom u sutonu kasnog srpnja sve više otkrivamo koliko smo vezani jedno za drugo. Ono što govore za tebe govore i za mene: malo distanciran, obrazovan, inteligentan, malo drukčiji. Zar ne, Alek, za sve to, malo usamljeniji? Tog dana rastali smo se kod kazališta. Sutradan čekala sam da me nazoveš. Bez tebe više nisam bila cjelovita. Nemirna, otišla sam prošetati. Kada sam se vratila kući, svi su bili uznemireni. Rat je ušao kroz naša vrata. Pogledala sam oca. Htjela sam se nasmiješiti i braneći svoju ranjivost podrugljivo upitati: "Trebalo li upaliti svjetlo za pokojnike?"

Ipak odsutjela sam. Ušutila sam.

---

1 *Purimšpil: igrokaz o Kraljici Esteri na purimski blagdan*

SVIJET

Mogla sam biti u Caracasu. Mogla sam biti u Zürichu. Mogla sam biti u New Yorku. Je li ovo moj svijet? Jedan od mogućih svjetova?

Svijet praznine i samoće. Svijet tame u kojem se ipak krećem. Putujem. Odlazim. Nestajem i vraćam se.

Negdje je u blizini crkva. U tišini duboke noći čuju se otkucaji sata. Jesam li ja graditeljica svjetova? Mogu li to biti bez znanja o Božjim imenima i slovima? Alef-bet¹ nije dovoljan. Baš kao što je rekao Job: "Inače bi svatko mogao stvoriti svijet, oživjeti mrtve i činiti čuda." Gledam u Tamu i vidim jedno biće kako stoji. Riječi se u meni stišavaju. Ali misli imaju svoje misli. Osjećam blizinu Nepoznatog. Svoj dah odvajam od njegova daha. Svoje disanje od njegova disanja.

Povlačim se. U udahu i izdahu Nepoznatog zlo se giba i putuje. Ne smijem disati njegovim dahom. Jer ako me obuhvati, nestat ću.

Stojimo jedno nasuprot drugome. Dvoje u Tami, sažimajući cijeli svijet. Otkucala je ponoć. Vrijeme je milosti. Bestjelesno lebdi zrakom i nestaje. Znam, sve što ima u meni duša je i kažem: "El Šadaj,² Tvoja je!"

---

1 Alef-bet: židovska abeceda

2 El Šadaj: Svemogući, Svedostatni, jedno od imena Gospoda

DARDIN

Dubrovnik. Moje prvo gostovanje. Stigli smo kasno noću. "Pokus je u devet. Budite točni!"

Penjem se uz stepenice. U jednoj ruci nosim kovčeg, a u drugoj ključ. Soba je na prvom katu. Otvaram vrata. Spuštam kovčeg i pokušavam naći prekidač. Stojim u mraku. Plavi me miris soli. Obuhvaća me miris vlage i joda. More udara u zidove. Soba je poput školjke. Pomičem se njezinim žalom. S oblucima u more ulazim i ja. I vraćam se.

U rano jutro izlazim iz hotela. Stojim na obali udišući Nebo i vodu. Osjećam, netko je iza mene. Alek. Ispod ruke drži violinu. Drugom rukom izvlači iz džepića jakne cvijet hibiskusa. "Zvao je moj bratić Levin Tolentino. Danas ima rođendan i doći će po nas u kazalište nakon probe. I ti si pozvana."

Doručujemo na terasi. Stolice od pletene trske. Trebalo bi nešto pojesti. Ali ne mogu. Samo znam da je Alek tu. U ruci drži čajnik i sjedi nasuprot meni. Njegova kosa sjaji na suncu. Iza njega, nebo. Za susjednim stolom čovjek čita novine. Je li u njima već tada pisalo o ratu i smrti? Je sam li nešto propustila? Ja na moru, u moru ljubavi.

Levin Tolentino čeka nas ispred kazališta držeći u ruci lagani panama šešir. "Rebeka, koja čast! Buduća zvijezda svjetskih estrada na mojem rođendanu!"

Vadi komadić papira i nalivpero. "Autogram, molim!" Smijemo se. Nas troje. Prepuni života. Prepuni radosti. Čini mi se, ne hodamo. Lebdimo ili samo sjajnom kamenom stazom Straduna kličemo.

Sjedamo u Levinov auto s otvorenim krovom. Moram staviti maramu i sunčane naočale. Sve blješti od svjetlosti. Vozimo se. More je s lijeve strane. Lokrum već iza nas.

Htjela bih istovremeno gledati u more. U zidine grada i tvrđu. Htjela bih gledati u Aleka i Levina. Sve tako brzo promiče. Ali i sve je još tu. Opojno i zgusnuto.

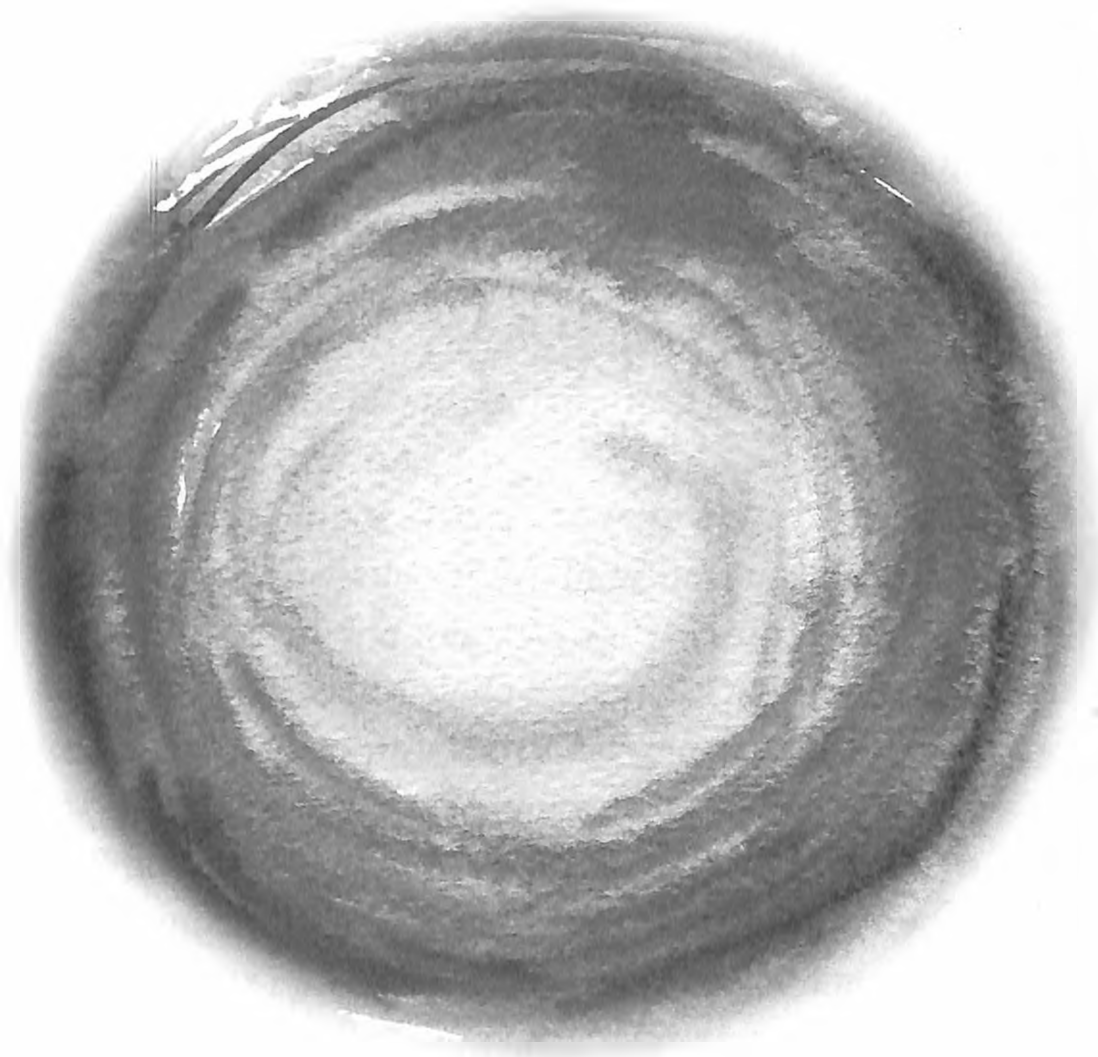
Sjedimo u đardinu dunda Nikše za dugačkim stolom. Krajevi bijelog stolnjaka vijore na maestralu; čaše. Sunce se razlijeva, izvire iz žućkastog vina. Miris grožda i topline juga. Stablo smokve u dahu lovora i ružmarina.

"Sretan rođendan, Levine!" Alek ustaje i drži zdravicu. "Mazel tov! Le haim!" Zvuk violine na kristalima leda.

Levin nas gleda i smije se pitajući Aleka: "Je li ovo moj rođendan ili vaše vjenčanje?" Pokazujući na Nebo kaže: "Baldahin već imate." Na mojem lanenom kostimu miruju blage sunčane sjene. Je li to bila ljubav? Osjećaj savršene sreće koja se sabirala, napuštajući nas.

Gledam u kut tavana, paučina se polako, sasvim polako njiše. Ta paučina sada je vrijeme. Protokol Ničega. Okvir za sliku Dubrovnika u koju smještam krhkost uspomene. Sjedim zatvorenih očiju. Zatvorena srca. Oko sebe više

nemam što gledati. U sebi, osim samoće, ipak još nešto pronalazim. Ženu u potrazi za ljubavlju.

-
- 1 *Mazel tov (hebr.) Sretno.*
  - 2 *Le haim (hebr.) Na zdravlje!*

ZVUKOVI

Vrapčić na oknu. Grlice. Njih ne vidim, ali tu su u udubini strehe. Vjetar je naglo zalupio prozorom. Usklik djeteta. Više djece. Slave rođendan. Danas je nedjelja? Obično je to nedjeljom. Ne raspoznajem riječi. Čujem smijeh. Usklik. Zvonce bicikla.

Kome su ispali iz ruke ključevi na stepeništu? Ja nemam ključeve. Kada bih mogla odavde otići, kamo bih otišla? Kome? Tko bi me htio primiti? Ima li još živih mojih rođaka, prijatelja, znanaca? Gdje je Saša? On mi je ulijevao povjerenje... Kada bismo se sreli, uvijek bi me na trenutak privinuo sebi i zagrlio.

Saša, ti si mnoge stvari razumio bolje od drugih. Jesi li uspio na vrijeme pobjeći? Ništa nisam čula o tebi. Možda si i ti odveden na Jadovno. Nitko se odande nije vratio.

Znao si sve što se događa u politici. Prepoznao si gadove. Ništa ti nije moglo promaknuti. Nadam se da si barem ti umaknuo. Voljela bih te jednoga dana ponovno sresti.

Prolaze automobili. Počelo je kišiti. Zavlačim ruku u džep kaputa. Prsti mi zapinju o rasparanu podstavu. Uvlačim prste i pravim još veću rupu. Odjednom nešto sam pronašla. Neku sitnicu koja je, tko zna kada, vlasniku kaputa skliznula kroz mali otvor u džepu.

Napipavam malu okruglu izbočinu i izvlačim je van. U masnom papiriću je zgnječena karamela, napola iscurjela

iz omota i zalijepljena uz rub kaputa. Mičem s karamele, koja ima neodređenu sivkastosmeđu boju, končić i vatu od podstave kaputa. Razmotavam je. Papirić se lijepi poput naljepnice koja se ne da skinuti. Stavljam bombon u usta. Okus djetinjstva. Stric Leo uvijek bi nas na Hanuku¹ darivao slatkijima.

Miris prodavnice bombona u Beču na Grabenu. Djed je volio darivati i prije no što bi se vratili s puta u Zagreb odlazio bi kupovati slatkiše. Svaki bi bio umotan u šareni papirić i dobio odgovarajuću vrpcu u boji, naravno s mašnom na kraju.

Što bi rekao moj djed Samuel da me sada vidi kako žvačem tu prastaru karamelu zajedno s ostacima zalijepljenog papira? Odjednom prestajem disati. Jasno sam čula naglo zaustavljanje automobila i škripu guma. Ustajem sa sanduka. Netko nešto odrešito govori. Stojim ukopana. Hoće li se popeti na tavan? U mojem umu otvara se užas bezizlaza. Jedva se držim na nogama. Mislim da ću povratiti. Nanu? Što sada? Ništa više ne čujem. Samo potmule udarce svog srca koje se zaustavlja u grlu. Automobil odlazi. Netko je zalupio vratima. Još neko vrijeme stojim oslonjena na tavanske grede. Zatim se svalim na pod. Ne osjećam hladnoću i vlagu. Ličim na lutku polomljenih udova, bačenu u kut. Polako se sabirem i dižem glavu. Odjednom se sjetim karamele. I ne znam da sam

je progutala. Najradije bih zaplakala. Ali ne plačem.
Plakati zbog karamele? Oj va voj, Rebeka!

---

1 Hanuka (žid.): blagdan svjetlosti

2 Oj va voj (jidiš): usklik za bol

ODLUKA

Vrućina. Nesnosna vrućina. Prašina koja se kovitla s mirisom drvenih greda, cigle i ostataka žbuke. "Mami, bu jor bivu."²¹

Sjedim na crnom drvenom sanduku, jedinom i najvećem bogatstvu tavana. Na njemu su uske željezne stazice i zakovice. Brava, bogato ukrašena i lijepo iskovana, nije zaključana.

U sanduku su tri stara ženska šešira, među njima i jedna toka od tigrova krzna. Kaput izgrižen moljcima s istim krznenim ovratnikom i velike suncane naočale sa smeđim staklima i koštanim okvirom. I jedna mala ženska torbica od ispucale smeđe kože s kratko zaobljenom bambusovom drškom. Na dnu, uredno je složen stari muški kaput od krombija, istočkan od moljaca s ovratnikom od olinjalog astrahana.

Stavljam na glavu toku. Oblačim kaput i uzimam naočale. Iz torbice izvlačim iz satenskog džepića ogledalo ispucalo i prekriveno plavkastozelenim pahom. 'Rebeka, moraš se bogato udati. Sjajno ti stoji krzno. Izgledaš tako otmjeno.'

Mamine riječi u velikom salonu kuće, 1937. U trenutku kada me zatiče kako kradom isprobavam pred zrcalom kapute i šešire njezinih prijateljica koje se u pokrajnjoj sobi dive Tamari u njezinoj košarici obrubljenoj volanima. Na

jednom je kraju ogromna bijela mašina čiji krajevi dosežu gotovo do zemlje. Tamara izgleda kao raskošno uređen paketić kojem svi prilaze na prstima i sa strahopoštovanjem.

Ja sam tada imala drugoga posla. Sasvim drugoga. Zanimalo me jesam li lijepa? Nisu me zanimali komplimenti mojih najbližih. Htjela sam ustvrditi jesam li doista lijepa? Sa svakim novim kaputom koji bih nemarno prebacila preko ramena, sa svakim novim šešikom kojeg bih stavila na glavu iznenađivala bi me druga osoba.

Pomislila sam kako bi bilo zanimljivo ušetati odjevena u stari, ofucani kaput u Hotel Sacher. Djedovo i moje kulturno mjesto nedjeljom prije podne u Beču. On bi pričao o svojim studentskim danima, a ja bih se veselila koncertima na koje me vodio.

Dvaput godišnje odlazili smo u Austriju. Samo on i ja. Bili smo poput dvoje zavjerenika. Naizgled pred ukucanima bilo nam je žao što odlazimo dok bi i djed jednako kao i ja jedva čekao da uđemo u kupe vlaka. Zagreb - Wien. Meine Märchenstadt.²

Treća osoba koja je s nama putovala bilo je moj violončelo. "Malo discipline u raskoši neće ti škoditi", rekao bi djed.

Voljela sam buđenja u "Bristolu". Pogled na Opernring koji se u ranim jutrima umiva. Pogled na dućane, na nebo koje još ne daje odgovor o danu koji nas iščekuje. Još snena, u spavaćici, uzimala bih cello. L. Boccherini: Sonata u

G-duru. Nadahnuto i proživljeno u radosnom i grozničavom iščekivanju lutanja po muzejima, ulicama. Miris parfema i čokoladnih bombona.

“Gdje želiš ručati, Rebeka?”

“Idemo kod ‘Maxa’!”

Sviđalo mi se što su tamo i po danu na stolu bile upaljene svijeće što je obroku uvijek davalo svečani ugođaj.

Dok smo bili na ručku, počela je padati kiša. Djed je zaustavio kočiju i tako smo se vozili natrag u hotel.

I sad osjećam miris kiše, miris zaštićenosti u oluji koja nas sustiže. Pogledavala bih na ulicu i kočijaša s halbecom. Djed bi govorio da i on ima svoj “šabesdekel.”³

Recepcionar nas je dobro poznavao i kada smo ušli u predvorje hotela, već se iz daljine duboko naklonio želeći nam lijepi dan.

Da li biste se i danas naklonili Samuelu Leviju? Kakav biste izraz lica napravili da danas uđemo u hotel?

Moj djed, Samuel Levi, pametan čovjek, pravi hafam,⁴ volio je putovati pa je tako znao i kada treba s ovog svijeta oputovati u molitvenom šalu odrezanih resa. Godinu dana prije rata. Zihrono l'ivraha.⁵

Rubovi zrcala zarezali su mi se u ruku. Odjednom se gušim u otrcanom zimskom kaputu i skidam naočale. Najradije bi ih tresnula o cigle. Sva sam znojna. “Mogla bih ubiti. Mogla bih ubiti!”

Zatvaram poklopac sanduka. Sjedam na njega. Podvila sam noge, obuhvatila rukama tijelo koje grli samo sebe u očajnoj usamljenosti. I počinjem se ritmički ljuljati. Naprijed, natrag. Baš kao što se njišu ortodoksi dok mole i kao što sam se uvijek micala tim jednoličnim ritmom u templu. Kao sat koji svojim otkucajima oživljava istinske dubine genetskog pamćenja židovske molitve.

U meni nešto puca, rastvara se i rasipa u spoznaji da moram odavde otići, da moram izaći na ulicu, pa makar me ubili! I pripremam se za izlazak.

U kutu tavana vjedro je s vodom koje Jelena ranim jutrom donosi. Krišom. Prije nego se razdani i vrijeme razglobi. Jelena, moja prijateljica iz školskih dana koju sam već tada zvala mojom lijepom i plemenitom Jelenom i koja me uvijek svojom dobrotom i strpljenjem poticala da budem boljom no što sam bila.

Perem lice i ruke. Umačem komadić krpe u vodu i sapirem prašinu i znoj. Uzimam češalj i prolazim njime kroz kosu koja je, otkako sam na tavanu, narasla.

Vlažim vodom kosu, zaglađujem uvojke i skrivam ih iza uha. Otvaram sanduk i param komadić podstave praveći vrpču za kosu. Oblijeva me vrućina. Ne podnosim znojenje. Izluđuje me. U glavi bubnja rečenica dobačena dok sam sa žutom zvijezdom hodala Ilicom: "Prljavi, Čifuti!"

Gledam se u komadiću ogledala. Zaglađena kosa. Tople sefardske⁶ oči. Estu di negru!⁷! Izaći ću. Oblačim haljinu.

Onu koju sam imala na sebi na trešnjevačkom dvorištu kada su ustaše odvele moje najbliže. Na haljini je još uvijek židovski znak. Zubima trgam konac kojim je prišiven i bacam ga na pod.

U cipelama s petom činim se sebi odjednom naglo izraslom. Čini mi se kao da sudjelujem u kazališnoj predstavi u kojoj garderobijer oblači glumicu pred izlazak na scenu. Pomno provjeravam detalje stojeći na ukočenim nogama. Ali predobro se poznajem da bih sada odustala.

Polako odmičem glomazni ormar naslonjen na vrata tavana. Ne smijem izazvati ni najmanji šum. Pod noge ormara Jelena je stavila krpe. Za svaki slučaj. Ormar je težak. Pretežak za moje iscrpljeno tijelo već naviknuto na gladovanje. Odjednom se sjetim da moram uzeti i torbicu. Sve treba ličiti na šetnju. Ponovo se vraćam ormaru odmičući ga polako i s mukom. Napokon. Prije nego ću izaći govorim u sebi: "Pusti me da se vratim braći u Egipat, da vidim jesu li još u životu."⁸

1 Mami, bojur bivu (ladino): Mama, umrijet ću ti od vrućine.

2 Meine Märchenstadt (njem.): moj bajkovite grad

3 Šabesdekel (jidiš): šešir ortodoksnih Židova, doslovce-subotnje pokrivalo za glavu

4 Hašam (hebr.): mudrac

5 Zifrono l'ivraha (hebr.): blagoslovljena bila njegova uspomena

6 Sefardi, Židovi podrijetlom iz Španjolske

7 Estu di negru (ladino): teško meni

8 Izlazak 4:18

IZLAZAK

Spuštam se niz stepenice. Noge same silaze. Nečujno, kao da se spuštaju nebeskim stepenicama, stajući s oblačića na oblačić. Vrata kućne veže su otvorena. Gle, zemlja! Hoću vidjeti Sunce. Hoću vidjeti drveće i kuće. Pustite me da sidem i prođem. Hoću vidjeti ljude. Želim postojati. U vašim očima prepoznati sebe.

Naučila sam biti nečujna. Poput duha silazim i izlazim na ulicu. "Tko je mudar da bi to razumio, kome su usta Gospodnja govorila da objavi zašto zemlja izgorje kao pustinja, i nitko njome više ne prolazi?"

Idem ulicom podignute glave. Širom otvorenihi očiju. Želim stići u središte grada. Samo hodam. Dlanovi su mi vlažni od uzbuđenja. Što ako me netko prepozna?

U blizini kolodvora susrećem muškarca i ženu sa židovskom zvijezdom na odjeći. Ne poznajem ih. Koračam dalje. Svoj krug moram obići. Poput Estere hodam zaogrnutu Svetim, a da to i ne znam.

Prolaznike kao da privlači lice s očima što gledaju ravno ispred sebe, što nikog ne vide, a ipak sve vide i osjećaju.

Na početku Praške ulice usporavam korak. Na mjestu punine, praznina. Hram je razoren. Nema više ograde od crnog kovanog željeza. Ispred nekadašnjeg ulaza u templ stoje kolica natovarena opekama i ostacima zidova. Mjesto sinagoge, mjesto je pustoši. Krš od polomljenih dasaka.

Nazubljeni ostaci zidova ogoljeli i raskoljeni. Na tlu leži polomljeni stup. Nekoliko radnika okupljeno oko kolica za utovar. Jedan od njih pridržava ljestve.

“Razvali sve zidine njegove i njegove utvrde u ruševine baci. Pljačkaju ga svi što naiđu na ruglo susjedima svojim. Njegovu sjaju kraj učine.”

Čovjek sjede brade mete ulicu. Učini mi se poznat. David Romano. Taj me čovjek neće prepoznati. Cijelo njegovo tijelo, svaki pokret odaje onog koji jest ovdje, a odlazi.

Trgom prolazi tramvaj. Vidim ljude s platnenim naprtnjačama. Seljaci s tržnice. Zastajem trenutak ispred “Singer” i krećem desno Jurišićevom. Prelazim preko ceste. U susret mi idu dva mladića. Jedan je u ustaškoj uniformi i njega ne poznajem. Drugi je plavokos i visok. Prekasno je za uzmak. Viktor Babić. Treća godina Muzičke akademije. Kornist. Više ne mogu izmaknuti. Da li moj Izlazak ovdje završava? Hoće li me izdati? Nema smisla okrenuti glavu. Vidim kako me gleda i nešto govori nepoznatom mladiću. Zaustavljaju se. Viktor mi pruža ruku i predstavlja svog prijatelja. Ja izostavljam svoje ime. Viktor me gleda. Vrlo dobro zna tko sam i kamo spadam. Njegove plave oči smiješe se i ohrabruju me.

Ni sama ne znam kako sam se ponovo našla pred ulazom u zgradu u kojoj je moje sklonište. Penjem se stepenicama nadajući se kako neću nikog sresti. Osjećam u sebi duboko kajanje. Znam da je ovo bio prevelik izazov i za Onog koji

je milostiv i obilat čudima. Tihom se uvlačim na tavan. Za novi izlazak više neću imati snage.

Na dno svoje duše spremam komadić plavog neba. Ostatke hrama. I osmijeh čovjeka koji me nije izdao.

Kroz tavanski prozorčić pojavlju se zvijezde. Cijelu noć gledam ih u krilu. Volim ih, ali ne znam što bih s njima. Jer želje, tek su uspomene.

Sve više ličim na brod koji ne može uploviti ni u jednu luku.

Na obali stoje ljudi. Vidi li se nešto na obzorju? Nitko više ništa ne vidi. Brod je nestao. Samo jedno dijete trči uz obalu i viče: "Ja sam ga vidio, ja sam ga vidio!" Nitko mu ne vjeruje. Sutra i prekosutra, ponovo će doći na obalu. Ali, broda nema. Je li uistinu postojao?

Linija horizonta spaja Nebo i Zemlju. I nitko više ne zna gdje počinje san, a prestaje stvarnost.

PISMO

Obala na Braču. Oblaci kroz koje se probija sunce. Obluci i dokoni šetači. Krajičkom oka hvatam pticu i zatvaram krug neba u morskoj izmaglici rane jeseni.

Na vodi njišu se plutače. U daljini grmi. Pred oluju je. Na drugoj obali, u izdahu morske slani gube se kameni gradovi.

Oko mene nestaju glasovi. Kiša će. Šum vode. Dotiče me. U tišini, pod hupom Neba, pišem ti.

Možeš li pročitati sve te znakove? Crnim ognjem po bijelom. Bjelinu, znaš li, možeš li iščitati?

Već dugo, ruku mi nitko ne dotiče. Riječi tvoje što bijahu na srcu sad na dnu njegovom bezglasne u pijesku vremena zagubljene leže.

Htjela bih te pitati stvari što se ne pitaju već se same po sebi razumiju. O onome što se čovjeku dogodi ili ne dogodi.

Ovo pismo na dlan nećeš moći staviti. U šaku stisnuti u strahu da bi slova mogao pogubiti.

Pitao si me, reći ću ti. U prašini, na podu, u ratu zatvorena, u Beskonačnosti oslobođena, znakovima Henokovim¹ pišem ti. U sjeni krila Metatronovi² o mojoj usamljenosti i tvojem sjećanju. Jer sada, još samo po njemu živim. A ipak nadam se. Ken alma tiyeni, alma kreyi. Iko dušu ima, duši vjeruje.

---

1 Henok, prvi je, prema židovskoj usmenoj predaji, pronašao slova. Gospod je Henoka živog uzeo sebi u nebo i od tada on nosi naziv Metatron: Najbliži Božjem prijestolju.

NAJBOLJA

Potočići vode klize niz staklo. Jesen je. Voljela bih vidjeti rumeno, zlatno lišće, ali previsoko je.

Ponekad tek slete ptice. Nikada list. Miris jeseni. Nisam zaboravila. Miris lišća koje se lomi po vlažnoj zemlji i utiskuje u potplate cipela. Jesenje cvijeće što dugo traje u vazama odupirući se dolasku zime. Okus pečenih kestena. Nisam zaboravila.

Jutrom je hladno. Opet sam izvukla iz sanduka stari kaput s olinjalim krznenim ovratnikom. Sama sebi ličim na neku čudnu mumiju. Nedjeljom prije podne voljela sam odlaziti u arheološki muzej. Mumije su me najviše zanimalle. Tajanstvene, daleke, zagonetne.

Što bi bilo da ja umrem tu na tavanu, u ovom kaputu?

“Ovo vam je originalna židovska mumija. Nalazište: tavan u predgrađu Zagreba. Godina otkrića: 1943.”

“Zašto je u kaputu?” “Bilo je vrlo hladno. Zavoji ne bi bili dovoljni”. “Je li umrla prirodnom smrću?”

“Da, prirodnom smrću. Kasnije se ipak otkrilo da je uzrok bio u rasnim zakonima.”

“Rasni zakoni?”

“Da, neka vrst epidemije. Počela je u Njemačkoj, a zatim se proširila i na druge zemlje: Poljsku, Nizozemsku, Austriju, Francusku i tako redom. Naposljetku nije bio pošteđen ni Zagreb.”

“Je li ljudima u to vrijeme bio oslabljen imunološki sistem?”

“Da, osobito Židovima. Uopće, to je bilo neobično doba u povijesti čovječanstva. Židovi su umirali od tjelesne iscrpljenosti dok su arijevcima oboljeli od mržnje nazvane antisemitizam.”

“Ah, tako?!”

“Da, tako. Bolest nežidova od koje su umirali Židovi.”

Sjedim prekriženih nogu. Glave zabačene unatrag. Moja omiljena poza iz školskih dana. Zašto sam uvijek morala biti najbolja? Nisam li mogla biti opuštenija? Više prosječna? Više obična?

Odjednom vidim sebe na dvije fotografije. Na prvoj, iz izraelitske osnovne, svi sjede u razredu. Samo ja stojim i čitam. Učiteljica gleda u mene. Moja je kosa začešljana na jednu stranu. Svladana vrpčama i češljicima. Djetinje ozbiljna, dugim, tankim prstićima pridržavam čitanku.

Druga fotografija. Gimnazija u blizini Velikog kazališta. Šesnaest mi je godina. Odjevena sam u haljinu tamnocrvenih i bijelih kockica. Ispod bijele kragne svezana je mašna od crnog samta. Noge su prekrižene. Jedna je u prvom planu i na njoj se ističe lakirana cipela s remenčićem. I drugima se u prvom i drugom redu klupa vide cipele. No nijedne ne privlače pažnju. Nijedne nisu naročito lijepe. Ja sama, na toj fotografiji na neki način već jesam drugačija. Iz mene zrači samopuzdanje. Svijest o posebnosti nekog

tko se izborio za svoje mjesto. Za prve centimetre udaljenosti od većine. Nikada ranije nisam o tome razmišljala. Nikada ranije nisam o tome kod kuće progovorila. Sjećam se samo prvoga dana odlaska u gimnaziju i oca koji me je ispratio riječima: "Rebeka, ti si Židovka. Moraš biti bolja od drugih." Ništa drugo nije rekao. Nisam ga razumjela, ali nisam ni pitala zašto mi to govori.

Značenje te rečenice nisam mogla znati, jer sam se stalno kretala u istom krugu: židovska škola, židovsko sportsko društvo "Makabi", moji prijatelji, prijatelji mojih roditelja, rođaci, odlasci u sinagogu, blagdani... Bili smo međusobno vrlo povezani, vrlo sretni. Zašto bih ja morala odjednom u gimnaziji biti bolja od drugih?

Dok sam išla do škole, očeva rečenica odjekivala je u meni i činila me nesigurnom. Uostalom i za druge će to biti neobičan dan, jer prvi put srest ćemo se u jednom razredu, mi koji se nismo od ranije poznavali. Naizgled sve je bilo u redu. Sjedili smo zajedno, imali iste profesore, učili iz istih knjiga. Jedino što nisam ostajala na satovima vjeronauka. Rabin je za nas gimnazijalce držao te satove u šuli.¹

Bilo je proljeće, uoči Pesaha² koji se slavio nekako u iste dane kad i katolički Uskrs. Stajala sam na školskom hodniku pričajući s Jelenom Martić, kada sam dobila snažan udarac šakom u leđa. Ostala sam preneražena. Kraj nas je prošao momak iz razreda rekavši mi: "Ubili ste Krista. Ne mogu vas žive smisliti."

Ovo "vas" odnosilo se na Židove. Jelena i ja bile smo zbunjene. Zazvonilo je i vratile smo se u razred. Davor je sjedio dvije klupe ispred mene. Nastojala sam ne gledati u njega. A on bi koristio priliku kada je profesor iz kemije hodao gore-dolje po učionici i okretao se prema meni. Nešto bi tiho govorio đacima oko sebe na što bi se svi, gledajući u mene, počeli smijuljiti. Zнала sam da je na moj račun "Kristoubojice". Jedva sam čekala da završi nastava. Bez riječi uzela sam svoje knjige i požurila iz razreda.

Morala sam što prije udahnuti miris mog doma. Otrčala sam noni i poljubila je.

Stisnula se uz mamu.

"Rebeka, ostala si maza", rekao je tata zadirkujući me. "Skoro će večera."

Otišla sam u svoju sobu. U njoj je bio polumrak. Tiho i mirno kao da sam se uvukla u školjku na dnu mora. Uzela sam cello. Svirati. Svirati. Zaboraviti. Tu je moj svijet. Vani nema svijeta. Samo moj dom. Naša kuća.

Majka je odškrinula vrata. "Vrijeme je za večeru." Sišla sam niz stubu. Svijeće su na stolu bile upaljene.

Gledala sam u tanjur s juhom i maces knedlama. Zaboravila sam jesti.

"Rebeka, što je s tobom?"

"Ništa, nisam gladna."

Jedva sam čekala večer, uvući se u krevet. Zaspati. Ali dugo nisam mogla usnuti. Stalno sam se u mislima vraćala na školski hodnik. Na riječi dobačene šakom. Hoće li se

ponoviti? Hoće li biti još udaraca? Pitanja, odgovori, rasprave. Ni sa kim to nisam željela podijeliti. Zнала sam da to moram sama riješiti. To je dakle bila židovska dijalektika, teza i antiteza.

Je li odluka koju sam te noći donijela bila moja osveta? Je li imala smisla? Ali, postala sam najbolja iz latinskoga, najbolja iz povijesti, fizike, kemije...

Dok su drugi izlazili pred ploču uglavnom ustrašeni i šepRTLjavi, ja sam se elegantno izvlačila iz klupe. Stala bih uz katedru u svojim lakiranim, cipelama i s lakoćom odgovorila na svako pitanje.

Tamo gdje bi drugi, odgovarajući, upadali u nevolje, za mene su to bile tek zgodne zamke iz kojih se trebalo što prije izvuci. Postala sam neka vrsta školskog Hudinija.³

“Jer Rebeka, ti si Židovka. I moraš biti bolja od drugih.”

“Tata, nisam bila bolja. Bila sam najbolja. Je li vrijedilo? Vrijedi li to ove samoće na tavanu? Ove tišine, ove usamljenosti? Ja više ne znam govoriti, mama.”

Silazim sa sanduka. U dnu tavana opkoracit ću gredu. Zatvoriti oči. Jednom rukom držim vrat cella. Drugom povlačim zrakom po strunama. Moje kovrdže su note. Muzika u krvi. Univerzum u duši. Lajla tov,⁴ Rebeka. Zlatni su još samo snovi.

1 Šul (jidiš): židovska općina

2 Pesah: židovski blagdan u spomen oslobođenja iz misirskog ropstva

3 Ime poznatog mađioničara, židovskog podrijetla.

4 Lajla tov (hebr.): laku noć

SLIČICE

Staronova sinagoga u Pragu. Šabatnja molitva. Skučeni molitveni prostor za žene. Kroz usjek u zidu vidim muškarce s molitvenikom u ruci. Djelić Aron hakodeša i rabina.

Ne osjećam se izdvojenom, jer moj život je ionako neprekidan dijalog sa Svevišnjim. Znam kako je potpuno svejedno gdje molim.

“Je li netko vidio židovsku ženu kojoj su dvije upaljene svijeće nacrtane umjesto srca? Gdje gori svjetlost duše? Da li je moje svjetlo dogorjelo? El Šadaj, svjetlost moje svijeće gdje je?”

Jednog sam dana ušla u sinagogaalni prostor. Prošla pokraj bime i stavila svoju ruku na mjesto gdje je sjedio vrhovni rabin češkog kraljevstva. Mudri astrolog i astronom rabin Löw. Da li se uplašio Golema kojeg je sâm stvorio?

Poželjela sam, dodirujući rabinovo mjesto u Staronovoj sinagogi, bar dio njegove mudrosti i znanja. “Mudri Rabine Löw, koliko vrijedi znanje u ratnom danu kada si gladan i kada se skrivaš? Čarobne formule za čarobne čarolije! Ništa mi niste dali. Samo sjećanje. Moj naklon kraljevskom Vyšehradu. Papirić kojeg sam ostavila na vašem grobu odavno su isprale kiše. Vjetar je odnio kamenčiće sa starog židovskog groblja. I moj, kojeg sam donijela vama, rabine Löw.

Rat je. Što je sa starim židovskim grobljem u Pragu? Karlovim mostom? Kafkinom sobom? Što je ostalo od svega? Piše li još netko Mileni pisma?"

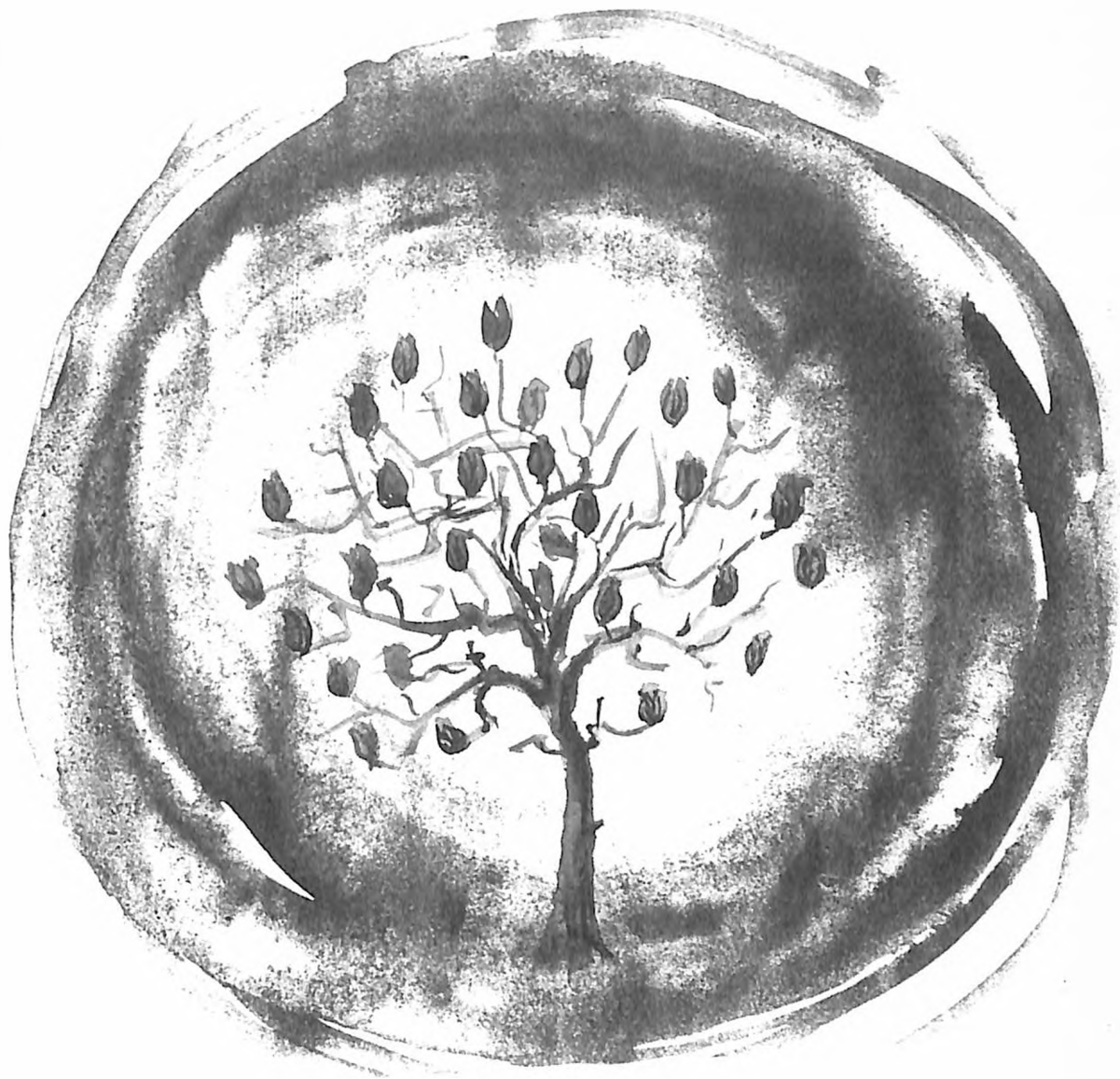
Zamjećujem kapljice vode koje se slijevaju na prašnjavi pod s otvora na krovu. Nagovještaj proljeća. Snijeg se topi i nestaje. Htjela bih vidjeti mokre krovove grada. Male sivocrne firpice snijega uz pločnik koje nestaju.

Nikada nisam znala hodati po kiši i bljuzgavici a da se sva ne poprskam po nogama.

Na Sljemenu već je znalo biti visibaba. U vazi stajali su prvi jaglaci. Snježnice. Točno sam znala koje će drveće na Zrinjevcu prvo olistati. Koja će magnolija u vrtu ispred kuće prva procvjetati. S prozora svoje sobe na Golubovcu uranjam u ružičastobijeli cvat magnolije. Moja duša ulazi u drvo i tu se nastanjuje. Jednom rukom pridržavam cello. Ono mi dopušta da se osjetim bolnom u toj ljepoti i da putujem krošnjom zaboravljajući na note, na ispit, na osjećaj da postoji nešto iz čega neću znati izaći.

Zatvaram oči. Samo tamni anđeo valovima noći, zajedno sa mnom, plovi.

ZAVJESA

Danju ne spavam. Bojim se spavanja. Što ću noću? Gledam u grede, tamne od vremena i izjedene crvotočinom. Veselim se paukovoju mreži. Volim znati da osim mene ima ovdje još nekog živog. Mrav, muha, pauk, svejedno. Samo da se miče. Samo da ostavlja trag života.

Sve je hladnije. Kočim se od zime. Povremeno hodam. Dojadi mi. Sjedim na sanduku obučena u stari kaput, a drugi sam omotala oko nogu. Na glavu sam navukla šešir. Sve do očiju. Zebe me čelo i nos je hladan. Ruke zavlčim u rukave kaputa.

Amsterdam u prosincu. Veliki božićni koncert. Ja u crnoj dugoj haljini s biserima oko vrata. Bakin poklon za diplomu. Komadić nakita koji generacijama putuje iz naraštaja u naraštaj. Svaka perlica ima svoj odsjaj, plavi, roskasti, sivozeleni. Podsjećale su me na plavetnilo istinskih dubina. Na zemlje egzotičnih imena koje možda nikada neću upoznati. Svaka perlica ima svoju priču.

Gdje je moja ogrlica?

W. A. Mozart. Sonata u A-duru, KV 331. Sonata in A major, KV 331.

Andante grazioso. Dirigent pokazuje rukom na orkestar. Frenetičan pljesak. Zasljepljuju me reflektori. Na sredini dvorane okićen je bor. U velikim kuglama odslikava se publika, orkestar, svjetiljke. I sve se ponovno lomi u

iskričavom svjetlu reflektora. Dodatak. Grlim cello. Ja sam muzika. Sva sam muzika. Hanuka je muzika.

U hotelskoj sobi postavila sam uz prozor hanukiju i kraj nje čeka prva svjećica da je večeras upalim.

“Svjetlost morate unijeti u tamu”, govorio je rabin.

Kasno je. Izlazim na ulicu. Opuštanje nakon koncerta. Hotel je blizu i želim prošetati. Leprša snijeg. Jedna čudna, golema spodoba ide mi u susret. Žena obučena u nekoliko slojeva odjeće. Žena kložar u prosinačkoj berlinskoj noći. Sve što ima nosi sa sobom i na sebi.

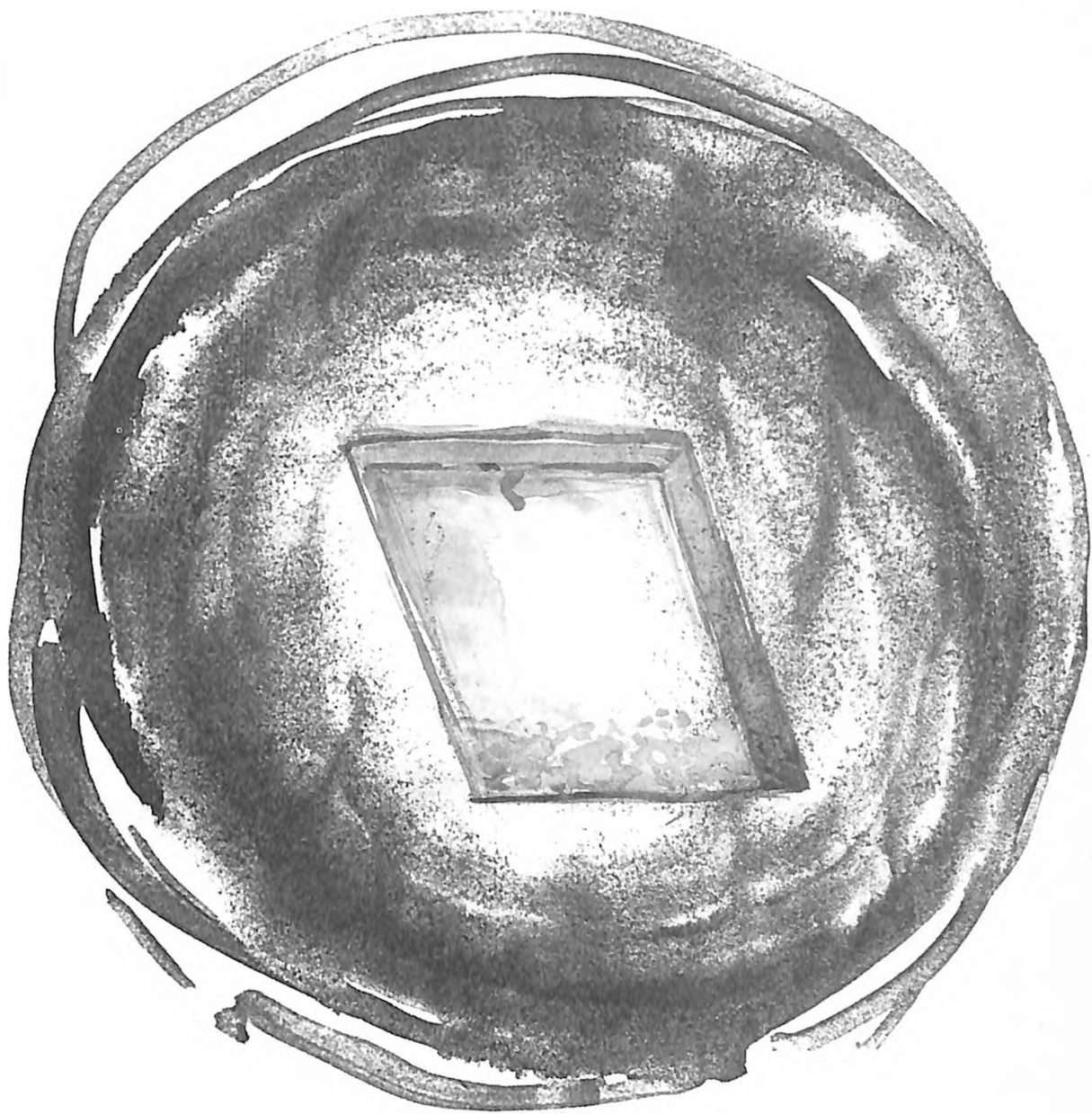
Largo. To sam sada ja. U zagrebačkoj zimi. Sve što imam nosim u sebi. Sve što imam nosim na sebi. I ove ruke potamnjele od hladnoće. Ovo srce u meni promrzlo je. Ukočilo se. Zaustavilo.

El Šadaj, vidiš li me? Tu sam ja, Rebeka. Ona koju su voljeli. Ona kojoj su pljeskali i sjajnu budućnost proricali.

Na malom tavanском prozoru sve je više snijega. Sama sam u dječjoj sobi i uplašena. Nitko ne čuje moj plač i dozivanje. Na prozoru lagano se njišu bijeli zastori. Naprijed, natrag... Njihova mekoća i prozračnost obuhvaćaju me. Prvi dah utješnosti i mira iz bjeline Svjetlosti. I gdje god ću putovati nosit ću sa sobom taj treptaj mekoće zaljubljan na sunčanom jutru.

Rani zimski mrak plavi tavanom. Ja sam još samo silueta. Silueta s gudačlom u ruci.

F. Mendelssohn: Pjesma bez riječi, op. 109. Lied ohne Worte.

STOLICA

Jelena jutros nije donijela samo hranu. Smiješi se i pokazuje mi stolicu s naslonom u obliku lepeze i sa zlatnim tapecirungom iz kojeg izviruje sasušena trava. Silno se radujem novom komadiću namještaja u mojem svijetu izgnanstva. Sada je u njemu ipak nešto drukčije.

Jelena ima svoje nutarnje vibracije koje nepogrešivo odčitavaju moja emotivna i psihološka stanja. Zna kada padam duboko u sebe i traži načina da me izvuče. To nije uvijek lako, jer su nam mogućnosti, i jednoj i drugoj, sužene. Ponekad prepričava što se dešava na fronti. Teško se probiti kroz labirint dezinformacija. Ali vijesti ipak kolaju. Treba izdržati. Jelena odlazi, a stolica i ja ostajemo. Obilazim oko nje kao što vlasnik bogate zemlje obilazi oko imanja. Zagledavam je sa svih strana.

Sjedam na sanduk koji mi je sve dosad služio kao stolica. Lagano klatim nogama pazeći da ne udaram po drvetu. Naučila sam živjeti u stanju neprekidne prigušenosti.

Hoću li opet naučiti glasno govoriti? Hoću li ostatak života hodati po svijetu kao mjesečar pahuljastih nogu?

Pokazujem rukom: "Elijahu, stolica je sada tvoja. Hoćeš li doći i napokon najaviti Mesiju izbavitelja?"

Čujem Elijahua kako silazi s Neba. Spušta se na stolicu i skuplja svoj plašt pod nogama, plav od oblaka i mokar od vode.

Elijahu ne voli pitanja jer on zna gledati i u srcu čovjeka boraviti. I tako se satima gledamo i šuteći razgovaramo ja i prorok Elijahu, Tišbijac, iz Tišbe Gileadske što vidje mnoge nevolje na Zemlji.

Mjesečeva svjetlost na mojem licu počiva. Elijahu ustaje. Između Neba i Zemlje letjet će.

Stolica je opet samo moja. Uzimam s poda bijeli limeni tanjur. S jedne strane nedostaje mu malo boje. Uzimam vilicu i nož. Sjedam na stolicu. Ponosna žena kraljica i vladarica.

Skupljam koljena i stavljam na njih tanjur. Nož u desnu ruku vilicu u lijevu.

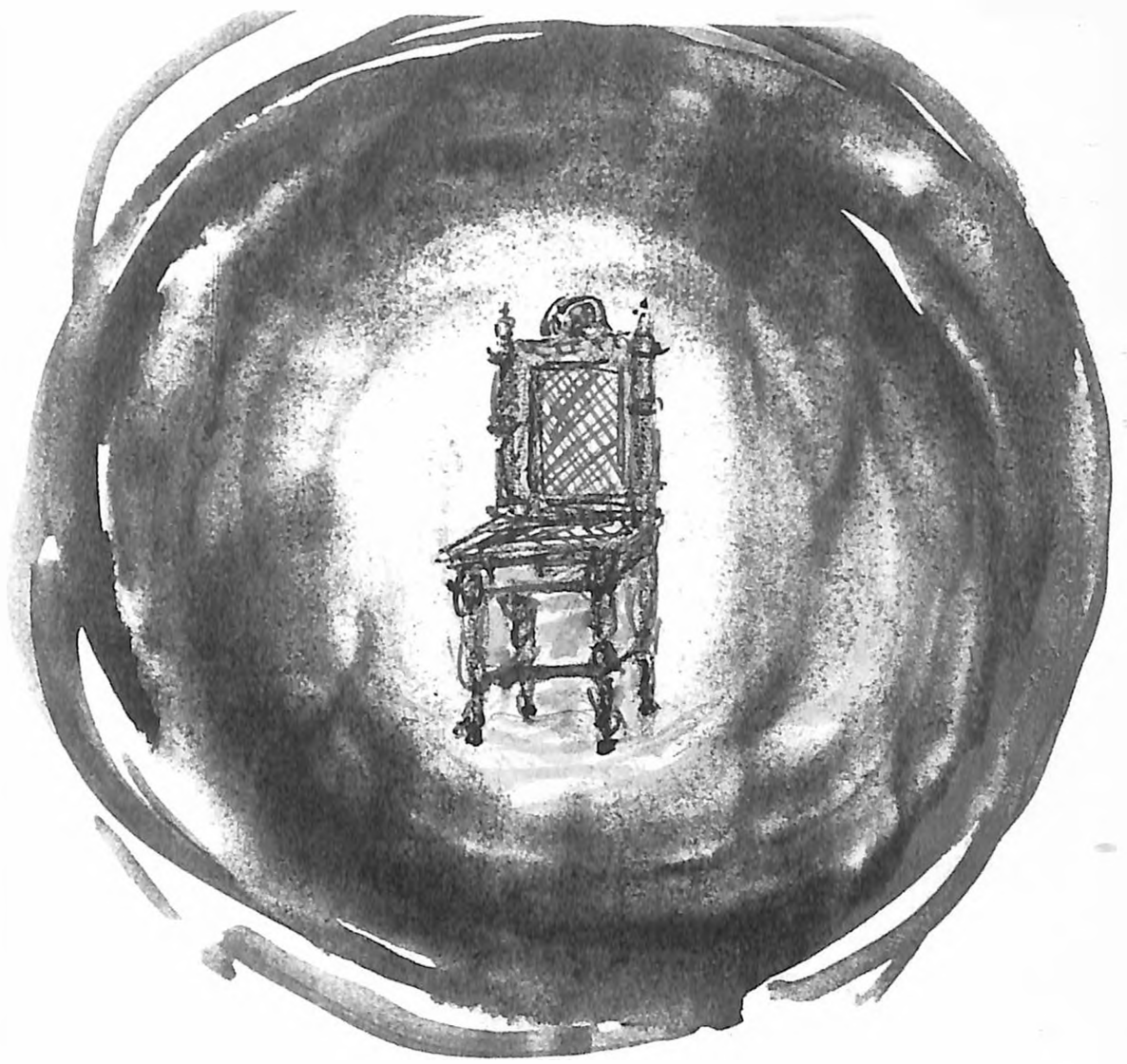
“Laktovi dok jedeš moraju biti sasvim uz tijelo”. “Hvala, mama. Nisam zaboravila.”

Polako režem hladan krumpir. Tanku, ploškicu po ploškicu, pažljivo stavljam u usta. Odlazem tanjur i izvlačim ispod njega novinsku salvetu.

“Zahvaljujem. Bilo je dobro, ali odlazim.”

Sjedam na sanduk. Kasno je. Stolica je prazna. U tami svijeta još samo duša sjaji.

NORA

Za nekog zaglavljenog u vremenu činilo mi se kako sam na sve stigla prerano ili prekasno. Kroz vrata koja su me dijelila od svijeta vijesti su stizale rijetko i bilo ih je teško razlikovati od glasina. Ali postoji u svakome od nas nešto što zna o danu i času koji će tek stići. Slutnja ili nešto drugo. Odbacuješ je, smiješ se, a samo ti znaš i samo ti čuješ njegovu jeku u jecaju. Oči su ti svijetle i brane se od onoga što se već zbiva, što kroz vrijeme već putuje tebi. Nema te ljudske ruke koja bi tu slutnju prihvatila i tog ljudskog srca koje bi je u sebe smjestilo. Te noći sjedila sam umotana u pokrivač, naslanjajući se na zid od cigle i žbuke. I kada su se vrata tavana počela otvarati, promatrala sam okamenjena njihovo odmicanje. Sasvim opčinjena nad bezdanom koji je sa svakim Jeleninim pokretom bivao sve dublji. I kada je ušla i kada je kleknula pred mene ja sam već znala. "Tvoji roditelji, Tamara, baka... Nitko nije preživio. Stara Gradiška, Jasenovac."

Osjećala sam mučninu. Mislila sam "Povratit ću." Rukama pridržavala sam utrobu i u njoj pticu koja je drhturila umirući. Na neki način održavala sam sebe, nemajući se.

Hladno je. Sniježi. Udaljena sam od ljudi. Udaljena od sebe. Pred zidom kojeg više ne znam preći. To biće koje ovdje živi, to što sam ja, više ne prepoznajem. Ibsen. U

hrvatskoj zimi. Sebi govorim: "Nora, Nora, račun je stigao!" A na njemu je ispisan rat s ledenim daljinama. I čovjek zaustavljen u tvrdoći užasa. Sve što sam znala, sve što sam živjela dovedeno je do neprepoznatljivosti. Vrijeme je padanja. I ja padam ne znajući ima li tomu kraja.

"Nora, zavjesa je spuštena." Nešto je bilo pogrešno. Na početku bilo je svjetlosti. A onda je počela nestajati. Nismo primjećivali vrijeme koje se mijenjalo. Svjetlosti bivalo je sve manje. Gledali smo se i pričali ne primjećujući da nestaje. U sumraku već su nas doticali krvavi zastori rata.

Mračno je. Osjećam ih u životu što gasne. Dotičem ih, ali ne vidim izlaz. Ipak znam, svjetlo je postojalo. Znam da je postojao svijet. Koračam tavanom. Trebalo bi nekuda stići. Ne čujem glasove. Samo hodam. Mehanička lutka u mraku. Nora, ono čega sam se bojala, dogodilo se. To ja, Rebeka, kažem tebi. Poraz u pokretu. Džepovi mog kaputa prazni su. Virginia Woolf stavlja u njih kamenje i ulazi u rijeku.

Na stolu naše kuće poluuvenuo cvijet iskliznuo je iz vaze. Stavljam ga natrag u vodu i on oživljava. Mogu li nakon svega sebe staviti u vodu i oživjeti? Rebeka, glavu dolje, Rebeka, glavu gore.

1941. Jutro je. Mladić, gledajući u moju židovsku zvijezdu, tri puta obilazi oko mene. Gledamo se licem u lice. Ja nosim tamne sunčane naočale što dobro kriju strah u očima. A on, poput mlade životinje koja je već okusila

krv njuši moju nevolju. Sve što dolazi od njega, mržnja je. Nigdje se ne mogu kroz nju provući. Ali sit je i napušta me. Kalebajući se, osvrćući. Zna da me još može ščepati i udariti. Ja hodam kao i sada. Samo hodam.

Nora, trbuh je pametniji od duše. On izbaci ono što mu smeta. Ali duša, ona sve zadrži. I ono što ne bi smjela. Može li se u nevremenu uhvatiti korak s vremenom? U tami koja je sve gušća.

Kapljice vode što cure s krova noćas su se zaledile. Razapinjem između njih prostor i vrijeme u kojem se sve primiče, sužava i obrušava. Koliko može potrajati hod između Pustoši i Neba? 'El male rahamim¹, koliko imaš ljudi?! Ali, čovjeka, imaš li čovjeka?

---

1 *El male rahamim (hebr.) Bože, samilosni.*

OBEĆANJE

Rekao si, svetost života je iznad svega. I ja živim. Unatoč svemu. Ako sjednem ispod prozorčića vidim u njemu svoj lik. Jesi li me Ti zaboravio? Rat je. Imaš sigurno prečeg posla nego misliti na mene. A ipak, ako me Ti zaboraviš, prestat ću postojati.

Gospode, ima li razlog da ja još živim? I vidiš li moje postojanje svedeno na nekoliko koraka po dužini, na nekoliko koraka po širini? Čemu moj život? Što ćeš s njime?

Sahranjuju li još uvijek naše samoubojice izvan groblja? Koliko njih nije izdržalo strah, samoću i zimu? Znaš li, Veliki i Strašni Bože, koliko se hladnoće nakupi u čovjekovoj duši? Možda je to dio tajne koju pred anđelima kriješ. Naposljetku, možda ćeš je meni reći. Sjene koje vidim, ne dolaze li iz Tvoje sakrivene svjetlosti?

Srce moje čezne za glazbom. Samo moje misli protiču u zvuku i boji. Samo još moje srce ima svoju muziku. Prodire li ona u dubinu svemira? Čuješ li dah onih koji su sa Zemlje otišli? Lomi li te? Znam, Ti već odavno ne sjediš na svojem prijestolju. Jer mi na Zemlji ranjeni, ranjavamo Te. U svojem uzdizanju i padanju, jesmo li ipak u stvaranju?

Tijesno mi je ovdje. Tijesno mi je u vlastitoj koži i duši. Htjela bih izaći iz sebe. Sići s ovog tavana i ući u svijet.

Dobri i milosrdni Bože, sjeti se dana kada si dušu moju skinuo s nebeskog svoda i poslao me na Zemlju. Nije li doš-

lo vrijeme da me primiš natrag, jer ja više ne znam što ću ovdje. Jer ja više ne znam što ću sa sobom.

Znam da si zabrinut za mene. Haniel, anđeo ljubavi je li opet kod Tebe? Cijelu noć kraj mene je stajao. I za ruku me držao. Iscijeljenu u osjećaju ljubavi ponovno me jutros Tebi vratio.

Reci mi, teče li ispod Mesije rijeka ognjena? I nisu li napokon u njoj naša srca očišćena?

Gospode, obećanje svoje ispuni. U satima ove noći htjela bih Mesijine korake čuti.

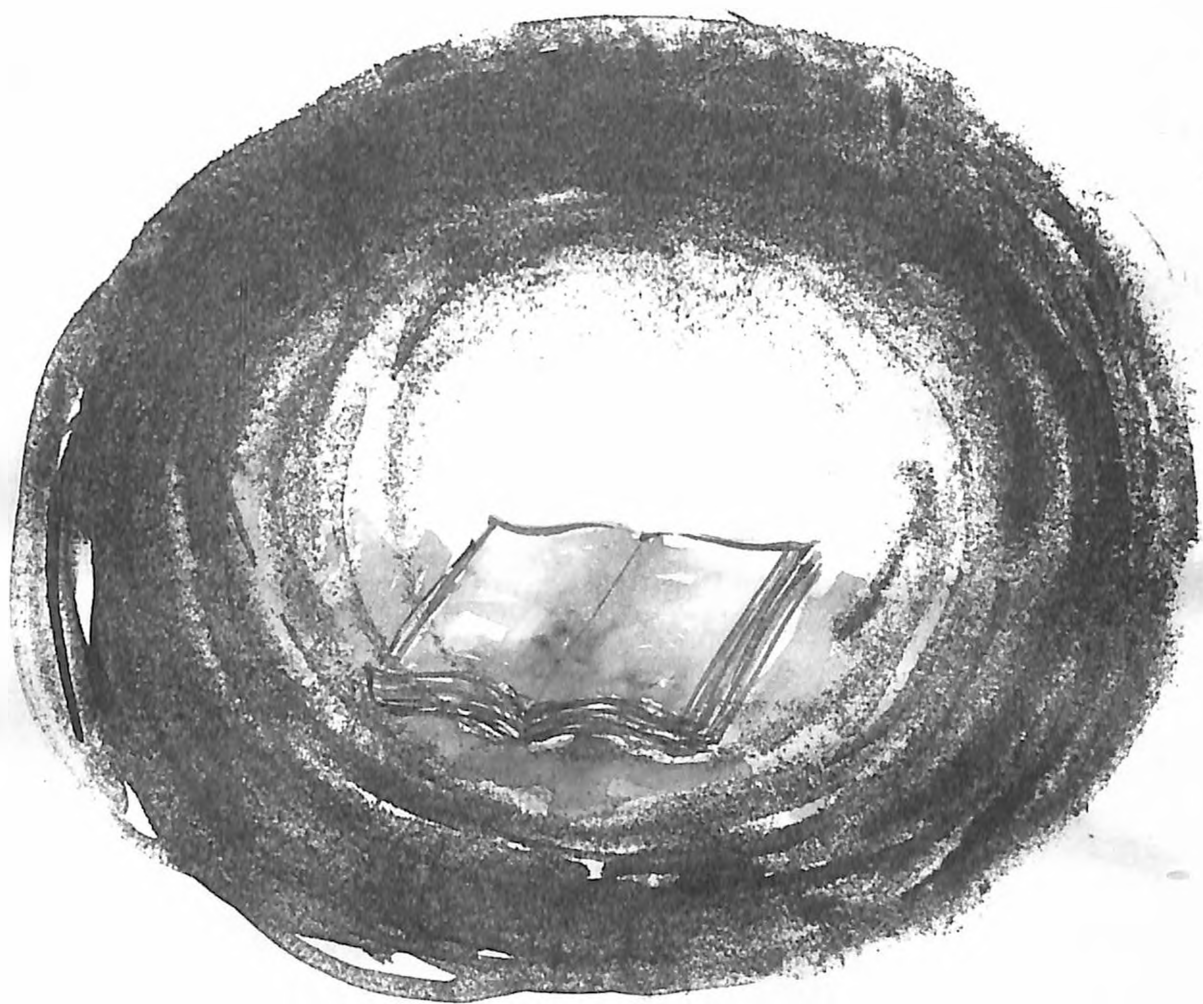
Oči moje tamne i sklapaju se.

Mesija, povedi me Svemogućem. Zar ne vidiš, duh se moj gasi.

Hoće li možda noćas umjesto tebe Haniel, anđeo ljubavi, ponovno doći?

I Ti ćeš mi, Gospode, reći: "Rebeka, pogledaj u Visine, čast žene, kćeri kralja, u tvojoj je duši."

NEBO

Čujem korake. Približavaju se. Sve bliže. Pomičem se u kut. Odavde više nemam kud. Ništa drugo ne čujem. Samo korake. Dolaze. Više nemam ruke, oči. Samo srce koje lupa i tuče u meni. Hoće li izdržati ili će odustati?

Tavanski prozorčić u zahrdalom okviru. Okovan. A ipak, guram ga i on se podiže. Ne mogu ga sasvim otvoriti. Moje tijelo promiče. Krov u noći. Opeke još tople od sunca. Da! zaustavljen u boji cigle. Mičem se. Ne mičem. Puzim.

Hoće li se opeke odlomiti? Hoće li od žege pod rukom iskliznuti? Još malo. Još sasvim malo. Jedna ruka već dotiče dimnjak. Obuhvaćam ga. Grlim. Iznad mene mjesec. Ispod mene grad. Umjesto zvijezda na Nebu je ogledalo. U njemu je odraz mogeg lika. Po čelu anđeo mi prstom piše. Ja sjedim uz dimnjak i gledam ga. U krilima bijelim iskre Svjetla krije. Što li na mojem čelu anđeo Božje snage piše?

Zar ne, met? Mrtva?!

Žuta zvijezda Nebom promiče. Anđeo Gabriel krilom me dotiče i slovo nade u Istini ispisuje.

Met (hebr.) mrtav

Emet (hebr.) istina, obuhvaća i kabalistički pojam života i stvaranja. Kombinacijom slova i riječi stvoren je prvi čovjek na čijem je čelu pisalo: Bog je istina.

PROZOR

Zrake sunca u kaleidoskopskoj svjetlosti vrte se u krugu čestica prašine. Ja bih šalicu tople kave. Miris kuhinje u kojoj se priprema ručak i otvara pećnica. Miris kolača, rastopljene čokolade i šećera u prahu.

Umorna sam od snova i sjećanja. Ovo vrijeme više nikuda ne vodi. Sinoć sam se pokušala prisjetiti lica onih koje sam voljela. Detalji blijede, nestaju kao rubovi stare fotografije iskrzane od upotrebe. Iznad mene je komadić neba. Krajičkom oka zadržavam pticu. Zatim i ona tone sa mnom u prostor bez prostora. U misli bez misli. U ništavilo. Ništa. Nihil.

Osjećam trag sunca na licu. Grije me dok se nad vlastitim snom zgurena naginjem. I lebdim neko vrijeme nad Zagrebom. Jelenin znak! Zašto sada dolazi? Ustajem i čekam je.

“Rebeka, dođi! Požuri!” Ne shvaćam što želi i stojim sleđena. “Dođi sa mnom.” Vuče me za rukav i izvlači s tavana. Ništa ne pitam. Suviše sam zbunjena. Suviše potonula u sebe. Silazimo stepenicama. Rukom se pridržavam za ogradu. Sva sam nesigurna kao da tek učim hodati. Ulazimo u Jelenin stan. Još je rano. Upozorava me da budem tiha. Prilazimo prozoru na kojem je spuštена platnena zavjesa izbljedjela od sunca. S ulice se čuju koraci. Šum koraka. Brujanje motora. Zvona bicikla. Prigušeni glasovi.

Nešto se događa. Jelena me gura uza zid do samog ruba prozora. Jednom rukom odmiče zavjesu. "Pogledaj, Rebeka!" I ja vidim civile koji vuču naprtnjače, kovčege, ljude bez ičega u ruci. Samo nekud žure. U tom neobičnom mimohodu prepoznajem dijelove ustaških i njemačkih uniformi. Vojnike s kapama na glavi i bez njih. Prolazi motor s prikolicom. Vozač nervozno maše i prijeti svjetini htijući se što prije probiti naprijed ali ne može, jer se ispred njega u bujici ljudi zaglavio automobil.

Vraćam zastor na svoje mjesto i gledam u Jelenu. Ona me grli i ljubi. "Gotovo je. Bježe iz grada. U Zagreb ulaze partizani!"

U prvi čas ništa ne dopire do mene. Stojim usred sobe skamenjena i samo ponavljam Jelenine riječi: "Gotovo je, gotovo je!" Očima je pitam: "Je li moguće? Jesam li doista preživjela?! Je li to kraj rata?"

Jelena drži među svojim rukama moje blijedo i usko lice s ogromnim tamnim očima.

Čujemo spuštanje i dizanje zastora, drvenih roleta. Ljudi se plaše da netko iznenada u tom bijegu i povlačenju vojske i civila ne bane iznenada u kuću. Tko zna što još može biti. Iz daljine čuje se pucnjava.

"Vrati se na tavan dok ne vidimo na što će to izaći."

Penjem se natrag. Prostor u kojem sam živjela gotovo četiri godine sada vidim novim očima.

Navečer Jelena dolazi ponovno na tavan. Zabrinuta je. Ja ležim u vrućici, sasvim iznemogla. Moj duh odvojio se od tijela i vuče me sa sobom u slobodu, ali tijelo više nema snage.

U naslonjaču sjedi kraj mene prorok Eliahu i kaže: "Rebeka, sjeti se svog obećanja i svojih riječi što si ih meni dala: 'Jednom kad izađem odavde, vraćajući se svom Izvoru, blistat ću'". Te riječi poput mane s Neba krhkim me mostom prenose s jedne obale na drugu. U zagrebačkom svibnju 1945.

MOLITVA

Oprost molim za dane s nebom od pepela, bez edena i nade.

Oprost molim za ljubavi vaše koje se nisu ispunile. I za zadanu riječ o povratku kojeg neće biti.

Oprost molim za one koji se s najdražima nisu oprostili. I za vas koji ste ljubili, a ljubav niste proživjeli.

Oprost molim za djecu koju su silom od vas otrgnuli. I zbog fotografija koje ste putem do logora pogubili.

Oprost molim zbog korice kruha što ste je zatajili. I za poderanu, vunenu rukavicu što ste je za sebe sakrili.

Oprost molim za brata kojeg ste zanijekali i za ženu, koju bez kose niste prepoznali.

Oprost molim za kuće koje su vam oteli. I za porciju tople vode što ste je nehotice svojem drugu prosuli.

Oprost molim od vas što će moja ljeta sunčanim žarom sjati. I što ću voljeti, a vi to nećete znati.

Oprost molim što ću se umjesto vas proljeću radovati. I što ću šumom bez straha od zasjeda hodati. I što ću putovati i granice slobodno prelaziti. I morem ploviti znajući da će moj brod u lukama pristajati.

Oprost molim što ću pisma voljenom pisati zbog pisma koja vama neće stizati.

Oprost molim što sjaj očiju mojih vas neće grijati. I zbog glazbe u kojoj ću uživati.

*Oprost molim zbog grobova vaših koje neću pronaći.
I za dane u kojima ću vas zaboravljati.*

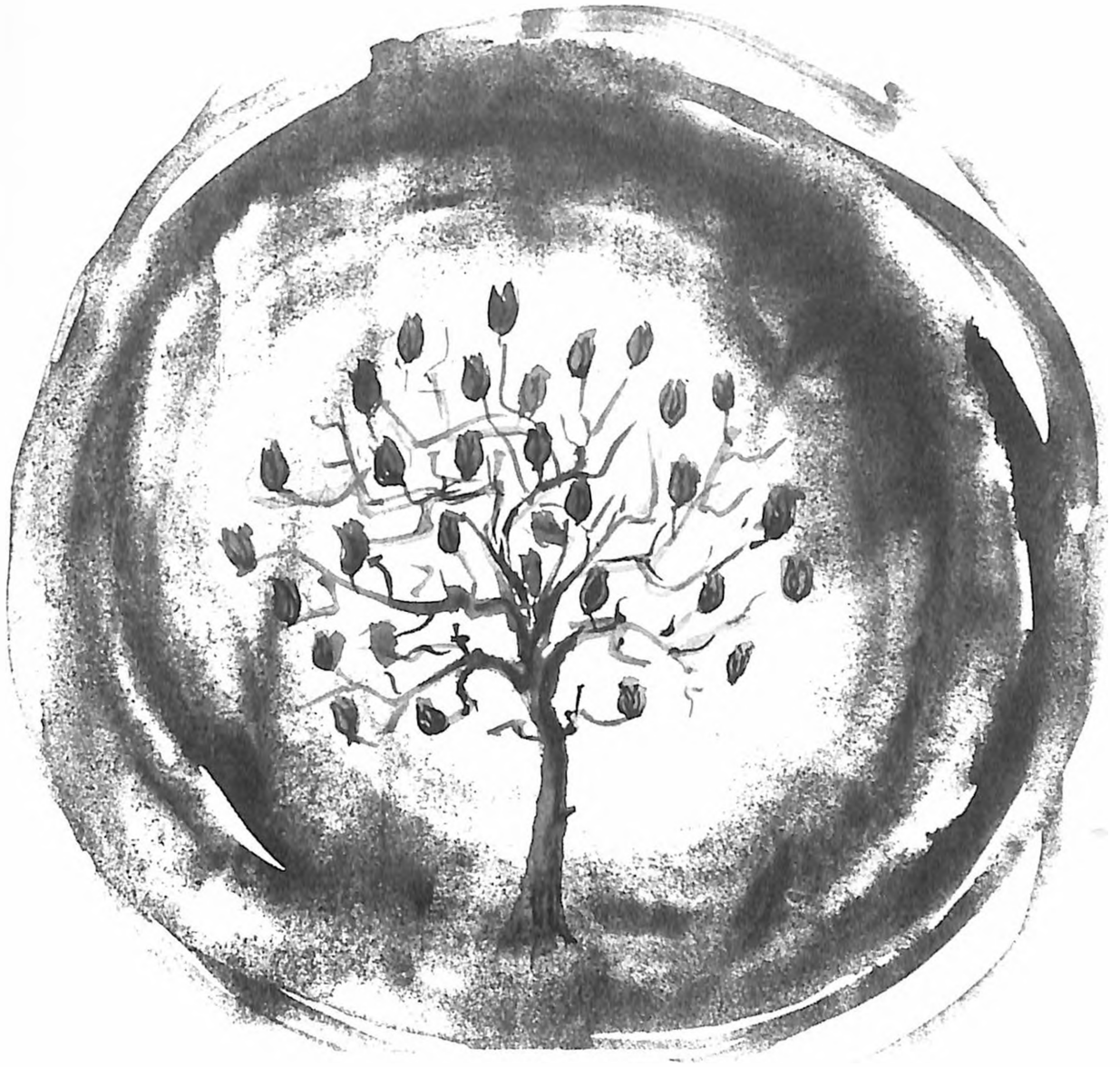
*Oprost molim za Nebo koje će samo prozračnom visinom
biti i što vas u oblacima i vjetru neću tražiti.*

*Oprost molim za miris ruže i jasmina u vrtovima koji
će vaše sjene kriti. I što čvrsta neću uvijek biti. I što ću
možda jednom, svoj život požaliti.*

*Oprost molim što ću u sinagogu umjesto vas dolaziti
i što ću ljubav u sebi kriti. I što osmijeh osmijehom neću
uvijek vratiti.*

*Oprost molim što ću možda nježnost u srcu zatajiti i
što sve lijepo riječi umjesto vas neću izreći.*

*Oprost molim za život kojeg ću nakon života vaših
živjeti i što ću se iz pepela, unatoč svemu, podizati.*

AUTOBUS

Polako spremam svoje glazbalo. Polazem ga meko u kutiju kao da bi se moglo na dodir ruke oštetiti. Note, gudalo... Drugi to čine puno brže, bučnije i nemarnije nastojeći što prije nestati iz prohladne dvorane u kojoj ću uskoro ostati sama.

Ulazi čistačica čudeći se da još nekog zatiče. Pozdravljam je, gotovo ispričavajući se što sam još tu.

Izlazim na ulicu zaogrnuta ranim zimskim mrazom. Oprezno hodam po ledu, pogledavajući usput na sat kako ne bih došla na autobusnu stanicu ni prerano ni prekasno. Prelazim preko ulice. Violončelo je prilično teško vući sa sobom. U svakom slučaju za mene je preveliko. Ali ne može se smanjiti ni stisnuti. Takvo je kakvo je i takvi kakvi jesmo prelazimo ulicu.

Na autobusnoj stanici već nekoliko putnika. Pouzdan znak da će autobus svakog časa stići. Stojim po strani, malo izdvojena promatrajući bijelo obojenu kuću preko puta stanice. Obično nikoga ne vidim od stanara. Samo upaljeno svjetlo u jednoj sobi i tu i tamo djelić slike, komadić namještaja.

Kroz cipele, koje nisu predviđene za zimu, hladnoća prodire u tijelo. Premještam se s noge na nogu i navlačim na glavu crni šal koji je spojen na jednom kraju i služi mi i kao pokrivalo za glavu. Svijesna sam da ta kapa-šal mo-

jem licu daje pomalo egzotičan izgled kao da se s njime smještam u neki okvirčić u kojem postajem drukčija.

Autobus stiže. Ulazim posljednja sa svojom velikom kutijom nastojeći zauzeti mjesto uz prozor na kraju autobusa. Violončelo držim kraj sebe poput velikog, dobroćudnog čuvara koji me štiti od nepoželjnih pogleda.

Autobus se napunio putnicima i kreće. Silazi niz Jordanovac, Petrovom ulicom i zatim zamiče na Srebrnjak, klizeći Gregorjančevom. Gotovo napamet znam svaku kuću. Svaki prozor. Mogla bih držati predavanje studentima arhitekture. Prozori na kućama podsjećaju na ljudske oči. Ponekad osvijetljeni. Ponekad u mraku, zamračeni i slijepi. Gledam vrtove, ostatke suhoće prekriven snijegom. Pravih vlasnika uglavnom više nema. Oni koji su uselili u njihove kuće, nemaju naviku uređivati vrtove. U vremenu u kojem su se zatekli u tim kućama to je gotovo i neprilično. Bolje je ne isticati se, saživjeti se s propadanjem tih vila. S nestankom jednog svijeta. Ne raspitivati se o ljudima koji su tu živjeli. Ne oživljavati sjene i duhove prošlosti.

Počinje padati snijeg. U meni se otvara ponor koji se više ničim ne da ispuniti ni obmanuti.

Hladnoća i tama vuku me u bezdan. Htjela bih o tome progovoriti. Pretvoriti krik u riječ. Sakrivena iza velikog cella plačem bojeći se da me netko ne prepozna.

Na Kaptolu silazim. Hladno je. "I normalno je da su čovjeku oči vlažne ili da mu suze od zime", opravdavam

se pred nepoznatima, ulazeći u središte grada. Po džepovima tražim rukavice. Moje je lice opet jednako drugim licima.

Kaput mi je sav u snijegu. I kosa. Sve je bijelo kao lice glumaca u No teatru. Francuska. Pariz, jednom davno. Prije rata. Jesam li tada uistinu postojala? Ili je ovo postojanje?

Na kraju predstave glumci su iznijeli na ulicu velike upaljene lampione. Stajala sam među papirnatim svjetiljkama očarana i sretna poput Alice u zemlji čudesa.

Napokon stižem do kućne veže. Nogom pridržavam vrata i guram unutra prvo violončelo i zatim se i sama nekako uvlačim između vratnica prije nego što će se uz tresak zatvoriti.

Više ne plačem. A ipak, kao da i dalje stojim sama na vlastitom dlanu. I znam ako se Ruka¹ zatvori, prestat ću postojati.

---

1 Hebr. slovo hej u Božjem imenu (tetragramatonu) ima brojčanu vrijednost pet i simbolizira ruku Gospoda koja se pruža prema čovjeku.

SECRET

Ulice i trgovci uglavnom su isti kakvi su bili i prije rata, samo se mijenjaju neki nazivi.

Teško je odjednom zapamtiti nova imena u starom prostoru. Još većom brzinom izmjenjuju se nazivi trgovina. Židovska imena vlasnika također su uklonjena. Vlasnika većinom nema među živima. Pojavljuju se neki novi, neutralni nazivi koji nikoga i ni na što ne podsjećaju.

Jevrejska općina priprema ljude za aliју u Palestinu. Javio ih se veliki broj. Mnogi od njih više nemaju nikog od svojih bližnjih.

Goli otok bliže je Zagrebu nego što se misli. Glasno se o tome nigdje ne govori. Ali ljudi preko noći nestaju.

Marko Engel vratio se nedavno iz Švicarske gdje je dospio nakon pada Italije. Policijski isljednici stalno pozivaju na saslušanja, informativne razgovore. I ne samo njega. Sumnjivi su im i oni koji su bili u njemačkim koncentracionim logorima i u zarobljeništvu. Svi koji su imali "posla" sa strancima.

I ja sam razmišljala o tome da odem u Palestinu. Iseliti. Početi sasvim novi i drukčiji život.

Danima sam u sebi tražila odgovor na pitanje želim li otići? A onda sam odustala, jer se nigdje neću nanovo roditi.

Nema tog jutra i nema tog komadića zemlje gdje se neću sjećati svega što se dogodilo. Ma gdje da odem svugdje

ću to biti samo ja, Rebeča s utisnutim kodom Holokausta. Zauvijek.

Razmišljajući o tome, ušla sam u Jurišićevoj u Poštu. Stojim u dugom redu kako bih platila nekoliko računa.

Odjednom jedan čovjek učini mi se poznat. Lice. Pokreti. Grozničavo u sebi okrećem stranice prošlosti.

Otvoraju se vrata kuhinje. "Odlazite. Odmah. Što prije. Što čekaš!?" Ustaški izvršitelj, doušnik. Njegova čizma gasi opušak dok posljednji put izlazimo iz naše kuće.

Hoće li me primijetiti? –Hoće li on mene prepoznati?

Red se pomiče. Sve sam mu bliže. Ne. Nema zabune. On je. Ne mogu zaboraviti njegovu sirovost i bešćutnost.

On plaća svoj račun. Okreće se i vidi me. Na trenutak se lecnuo. U desetinki sekunde razmišlja: "Tko je ova žena?"

Zna da me je negdje vidio. Iz mojeg pogleda jasno je da se "znamo". Bilo bi dobro da se sjeti gdje me je sreo!

Da li da pođem za njim? Da li da mu pridem i kažem; 'Sjećate se djevojke s violončelom na Golubovcu 1941.?'

Prolazi pored mene. Pogledao me još jednom. U brzini prije nego što će spustiti pogled.

Na čelu i iznad usnice nakupile su mu se kapljice znoja. Pokušava ih obrisati. U pogledu strah. Žuri prema izlazu i osvrćući se kao da očekuje da ću svakog trenutka vrisnuti: "Uhapsite ovog čovjeka!"

Ali ne idem za njim. Čemu bi sad sve to vrijedilo? Može li on vratiti Tamarin život? Živote Lune i Davida Levija?

Moje bake Bjanke koja je cijeli svoj vijek kao nekim čarobnim štapićem držala obitelj na okupu? I koja nam je uvijek u pravo vrijeme znala reći pravu riječ.

Može li mi taj čovjek vratiti godine samoće. Godine u kojima sam živjela još samo u vlastitom sjećanju. Novac koji sam držala u ruci rasuo se. Skupljam ga, skupljajući sebe.

PANIKA

Dani su iscrpljujući. Neprekidna borba – održati se, ne potonuti. Zima je duga. Drveće ogoljelo. Svakodnevni pokusi orkestra i rijetka gostovanja. Jučer smo bili u Bjelovaru. Školska dvorana. Publike je malo. Rat je još uvijek suviše blizu.

Oko ponoći vraćamo se autobusom u Zagreb. Dobili smo od organizatora, umjesto večere, sendviče. Dva komada kruha, malo sira i komadić salame s masnim kružićima. Da nitko ne vidi uklanjam salamu iz kruha i umatam je u papir. Hrana je skupa, ali još uvijek ne mogu sve jesti. Košer ili ne košer. Nisam navikla. Važan mi je ne samo okus jela nego i izgled. Ostaci nekadašnjeg života ili nešto što je još jače od toga. Tradicija. Memorija. Možda je i to sada dio moje obitelji koje više nemam.

Prošle nedjelje Vesna me je pozvala na šetnju. Pristala sam. Dok smo hodale, omotala sam šal oko usta i ruke sam duboko zavukla u džepove. Hladnoća s maglenom dahom. Samo mi se oči vide.

Cesta i staza za pješake bile su mokre od vlage. Pod nogama zgnječeno lišće. Pomiješani ostaci jeseni i proljeća.

Znam, proći ćemo pored naše kuće. Ja o tome ništa ne govorim.

Pratim Vesnino pričanje s “ne” i “da”, a u stvari brojim korake do kuće. Jednim kratkim pogledom obuhvaćam je.

Dvorište je zaraslo u korov. S pročelja je otpao komad žbuke. Netko je sasjekao magnoliju. Kuća ne odaje znakove života ili se samo meni tako čini. Spuštam pogled. Zemlja je hladna. Zagreb je za mene grad duhova. Ponekad, učini mi se da sam prepoznala nekog od svojih prijatelja s kojima sam išla u školu.

Neki dan zamalo sam sišla iz tramvaja htijući pozdraviti Rahelu Holländer. Sva sam se pretvorila u osmijeh, u iznenadnu radost. Ustala sam sa stolice i zakoračila prema izlaznim vratima. Kvaternikov trg. Žena je okrenula glavu. To nije bila Rahela.

Okus razočaranja gorak je. Ne, to nije bio mogući susret. Njezino ime vidjela sam na na popisu u knjizi stradalih. Je li bila moguća greška?

Osjećam se prevarenom. Za treptaj vlastite nade. Za još jedan uništeni život.

Dovlačim se do zgrade u kojoj stanujem. Mala garsonijera na trećem katu, bez grijanja. Uvlačim se u krevet. Pokušavam se utopli. Zaspati. Zaspati bez snova. Ponekad i to mi uspijeva. Odjednom osjetila sam kako nešto nije u redu s mojom rukom. Ne mogu otvoriti prste. Čini mi se da sanjam. To je samo noćna mora nekog tko živi od muzike, nekog tko živi još samo za muziku. Vjerujem da je to dubok i snažan san iz kojeg ću se na poslijetku ipak probuditi. Ali budna sam !

Sjedim u krevetu. Desnom rukom pomičem i otvaram zgrčene prste na lijevoj ruci... Pokušavam je otvoriti. Moja šaka izgubila je sposobnost da se otvara i zatvara. Prsti su u položaju u kojem ih skupljam kada sam nesigurna i uplašena.

Obuzima me panika. Ona raste i ispunjava cijelu sobu. Ne osjećam više hladnoću. Oblijeva me očaj. Što ću sad? Od čega ću živjeti ako prestanem svirati. Glazba je za mene mnogo više od toga. Cello je moje drugo ja. Netko s kim razgovaram od djetinjstva. Osoba koja je još jedina sposobna čuti što osjećam i što želim reći.

Gledam na sat. Još je rano. Prerano za ustajanje. Komu ću otići? Doktoru Berkoviću, da, on je nekada dolazio u našu kuću. Oblačim se i sjedim na krevetu čekajući vrijeme u kojem bih mogla potražiti pomoć.

Prva sam pred ambulantom. Stojim naslonjena na stup obojen bijelom uljanom bojom. Vrata ordinacije se otvaraju. Dr. Berković. Iznenaden je što me vidi. Briše svoje okrugle naočale. Zbunjen je i ganut. Gledam ga i znam da me neće ništa pitati o mojima. Sigurna sam da zna.

“Rebeka, što te muči?” “Ne mogu otvoriti prste.” On uzima moju ruku u svoj dlan. Pažljivo i nježno, ispitujući je. “Da li si nosila nešto teško?” “Nisam.” Pokušava pomoći. Danima dolazim na fizioterapijske vježbe. Ne pomaže mnogo.

Jednog popodneva dr. Berković iznenada je pozvonio na moja vrata. Puštam ga unutra i ispričavam se zbog malog i skućenog prostora. On se smiješi i poklanja mi kutiju čaja. "Rebeka, nije problem u ruci, nego u duši. Morat ćeš potražiti pomoć." Daje mi na komadiću papira, istrgnutog iz malog bloka, broj telefona i adresu dr. Luke Sonensajna.

"Javi mu se što prije. Završio je medicinu u Bernu, neposredno pred početak rata. On će ti pomoći. Ja više ne mogu." Zbunjena sam. Znam da je to istina. Da je problem negdje duboko u meni. Ne mogu to zanijekati.

"Kako si ti preživjela?" "Skrivala sam se." Dr. Berković šuti i gleda me. I ja šutim. Bojim se zaplakat ću. I kažem mu: "Nije problem u tome što ću početi plakati nego u tome što neću znati prestati."

SAN

Između Neba i Zemlje, duga je. I ništa se drugo ne vidi. I ništa se ne čuje. Samo odjednom pojavljuje se vlak koji klizi po duginom luku s jednog kraja na drugi početak.

Vlak se zaustavlja. Muškarac izlazi iz vagona i negdje pri kraju kompozicije, žena. Nitko drugi ne izlazi. Možda u tom vlaku osim njih dvoje nikog drugog i nije bilo.

Ona gleda ispred sebe i vidi bijelo pješčano žalo i more koje se preko njega prelijeva.

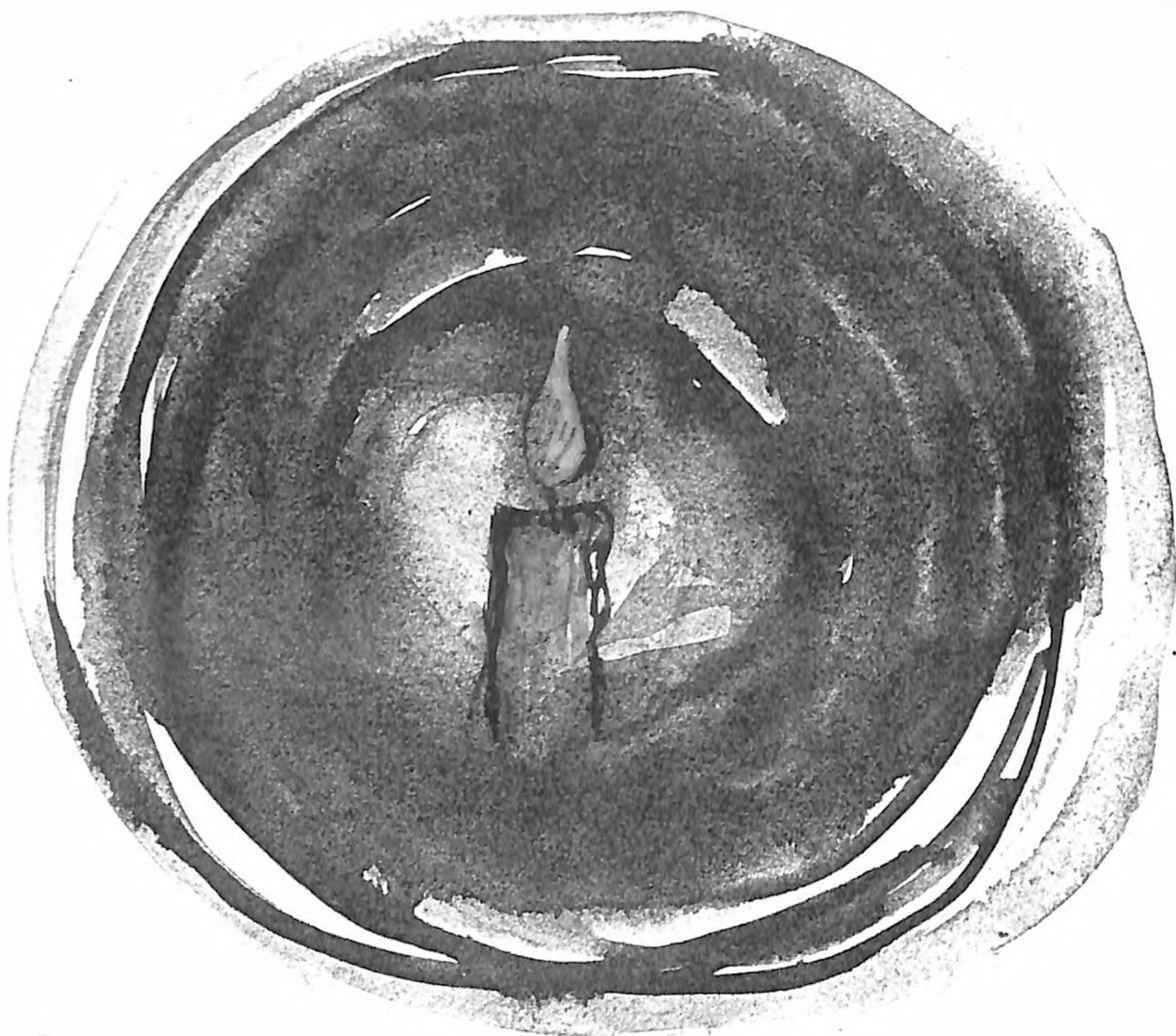
Skida cipele i ostavlja ih u pijesku. Pogled joj se zaustavlja na muškarcu. I vidi kako i on ostavlja svoje cipele. Prilazi mu i pruža ruku osjećajući mekoću i toplinu njegova dlana.

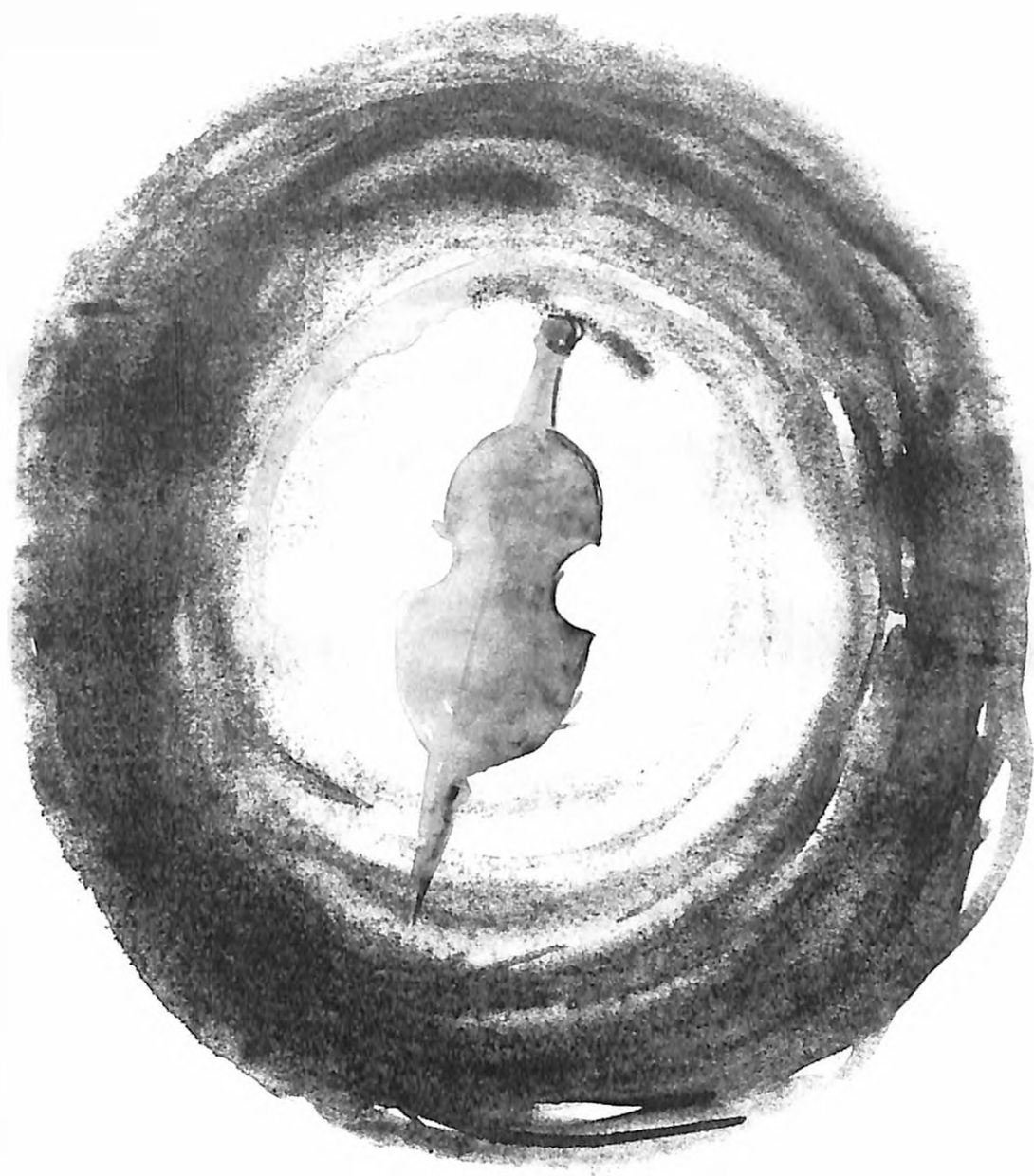
Čini mu se: "Gle žena, a opet dijete!"

More plavi u kosu školjke i pjenu i pijesak. Osmjehuje se. Jedan drugome blizu. Najbliži.

Htio bi je dotaknuti, jer ona ga gleda. Vlak odlazi. Ona to zna, ali se ne osvrće. U svjetlosti koja se prelama osjeća: "Izak ljubi Rebeku. Onu koja je u molitvi, dok ju je željno iščekivao, prva izrekla: 'Bože, daj da zavolim čovjeka kojeg još nisam upoznala.'" I ona ga voli. Na nekom čudnom mjestu na kojem Nebo i Zemlja nisu razdvojeni. Stižući napokon do mjesta Tišine. Ozlijeđujući se, ali i pobjeđujući na tom putu mnoge vratare.

Izak je pita: "Rebeka, kako se zove to mjesto?" I ona mu reče: "HaMaKom. Gospod u prostoru i vremenu. U svemiru i vječnosti."

LUKA

Prošlo je već više od dva tjedna kako ne odlazim u kazalište na pokuse. Noću se stalno budim i provjeravam mogu li otvoriti prste. Uzalud. I dalje su ukočeni. Ujutro ustajem iz kreveta s tamnim kolutovima ispod očiju. Početak je svibnja 1949. Sve je u sunčanoj svjetlosti koju ne mogu podnijeti. Ništa ne vidim. Vidim samo sebe u ogledalu. Prisiljavam se, vidjeti sebe. Znam da ovaako više ne može. I kažem Rebeki koja me gleda iz ogledala: "Živiš, a umireš."

U praznim licima s praznim očima koje susrećem na ulici i ja sam jedno od njih. Postala sam ono čega sam se uvijek grozila.

Cello je naslonjeno na zid. Nijemo. I ja stojim kraj njega naslonjena na zid. Jednako nijema, u tišini, čekajući odgovor.

Izlazim na ulicu. Hodam bez cilja sluteći kako bih se mogla svakog časa raspasti. "Čemu je vrijedilo izdržati sve ove godine rata? Čemu skrivanje, nada da ću preživjeti? Inat, prkos, hucpa¹."

Znam da ne mogu dalje. Da ovaako nema dalje.

Vraćam se kući i tražim komadić papira na kojem je zapisano ime, adresa i telefon dr. Luke Sonenšajna. Otvaram ladicu po ladicu. Izvlačim ih iz ležišta i gledam po rubovima. Pretražujem po torbici, džepovima. Gledam u svoju zdravstvenu knjižicu sa zelenim plastičnim koricama. Ništa. Iz košare za smeće vadim stare novine, račune iz dućana,

papirnate vrećice. Razmotavam komadić po komadić izgužvanog papira. Tražim grozničavo kao u bunilu. Moram naći taj komadić papira. I kada sam već sve otpatke iz koša poredala po podu, vidim kako je između pletenog šiblja zapeo mali smotuljak. Razmatam ga. Da, to je to!

Dr. Luka Sonenšajn ordinira ponedjeljkom i srijedom od 9 -11. Oblačim se. Žurim. Otići ću pješice do ordinacije. Nije daleko. Što ću reći kada dođem? Neće me valjda odmah upitati: "I što biste mi mogli reći o sebi?" To kod mene uvijek izaziva suprotan učinak. Šutnju i zatvaranje. Osim banalnosti što možeš ispričati nepoznatom čovjeku o sebi? Zbog čega bih trebala vjerovati da će me netko tko me vidi prvi put u životu doista slušati, da će mu istinski biti stalo do mene.

Uzet će svoj novac i dok ću ja govoriti, mislit će u sebi o desetim stvarima. Prividno će izgledati kao da me pažljivo sluša. Sve je to glupo. Naivno. Ne želim gnjaviti ljude, vjerovati kako je nekome stalo do mene. Ipak se i dalje uspinjem stepenicama. Zgrada je u klasicističkom stilu. Na stubištu su ogledala. Možeš provjeriti odjeću, kravatu, šešir. Skinuti papir s buketa cvijeća. Nasmiješiti se: "Ljubim ruku, madam!"

Na svakom katu provjeravam natpise na vratima. Neka mi se prezimena čine poznatim. Zatim sam ugledala ime koje tražim. Neću odmah pozvoniti. Čekam da dođem do daha.

Vrata su masivna, tamnosmeđa i sjajna. Zvonim. Otvara žena neodređenih godina. Osjećam se nelagodno i

gotovo šapćući pitam: "Da li je tu možda dr. Sonenšajn?" Žena pokazuje na stolicu: "Sjedite. Pričekajte malo." Srce lupa. Osjećam se sve blesavije. Najradije bi se digla i otišla. Vrata ordinacije se otvaraju. Dr. Sonenšajn napola izviruje iz svoje sobe. "Uđite!"

Prije no što ću ući namjestila sam svoj oklop. Izvana on se sastoji od malo himbenosti, i upozorenja "Za svaki slučaj drži razmak!"

Bio je to susret međusobnog preispitivanja. Pokušaj zacjeljivanja. Onog što se još dade zacijeliti. Treba pronaći komad srca odrezanog hladnim nožem. Ne mogu to reći, ali dr. Sonenšajn još je jedini s kojim pričam. I čini mi se jedini kojemu je na neki način stalo do mene.

Na odlasku otvaram torbicu i vadim iz nje novac. On odmahuje glavom. Ne želi ga primiti. Ruka s novcem ostaje neko vrijeme u zraku. Između ničega i torbice. I onda spremim novac natrag. Ne znam što bih rekla. Taj čovjek mi je blizak kao da se u nama nešto prepoznaje.

Da li sluti, da li zna kroz šta sve prolazim? Približavam se vratima. Hodam natraške. Naši se pogledi susreću. Nakon dugog vremena osmijehujem se, bez ograde na srcu. On prihvata taj osmijeh i ja zatvaram vrata.

Želio bi da dođem češće. Ali znam da više ništa nije izvjesno. Najmanje da li ću se vratiti. Ipak osjećam da se sa mnom i njegov svijet stišava. I da me neprekidno očekuje

i nada se da će me ugledati kako mu prilazim između Pustinja i Neba. Bez straha. Rebeka s ljubavlju.

Dolazim sutra. I sljedećeg dana. Zašto tom čovjeku ne mogu lagati? Ti susreti postaju za mene sve važniji. I onda kada ne dolazim mislim na naše razgovore. Ne želim to sebi priznati i donosim odluku: "Neko vrijeme neću dolaziti. Osjećam se bolje." Ali u mislima stalno se vraćam na isto mjesto. I znam da se iz nekog razloga moram vratiti. I vraćam se, želeći uvjeriti sebe kako ne može biti istinito ono što osjećam.

Naši razgovori sve duže traju. Sve teže odlazim kući. Ne ide mi se. Sve što je lijepo za mene tu počinje i završava.

Ruka je napokon izliječena. U srijedu otputovat ću na gostovanje u Ljubljani zatim me očekuju koncerti u Rogaškoj Slatini i Mariboru. Neću više dolaziti. Na izlasku iz ordinacije okrećem se, želeći se oprostiti onako usput, bez suvišnih riječi. Luka stoji kraj prozora i gleda me strepeći što ću učiniti. Hoću li vrata zauvijek za sobom zatvoriti?

Pogled njegovih očiju zaustavlja se u meni plaveći sobu safirnom svjetlošću. Ipak odlazim, želeći što prije izaći na ulicu. On ide za mnom ne dajući da nestanem. Jer zna da nemam snage za riječi bez istine. Za riječi umotane u ljusku prijetvornosti. Za riječi što ne obvezuju.

Preskačem stepenice, po dvije, tri odjednom. Odlučna da umaknem i pobjegnem što prije i što dalje. Suviše krhka i lomljiva za udarce.

Vrata kuće su otvorena. Već vidim ljude kako promiču. I prije no što ću izaći Glas me zaustavlja: "Rebeka, pogledaj u nutrinu duše." I ja zastajem. Hvatajući dah odljepljujem se od ograde, od zidova... I osluškujem. Polako, vadeći iz srca riječ po riječ, napokon odgovorim: "Znam, imaš Čovjeka."

---

1 Hucpa (jidíš) inat, tvrdoglavost

*ZAPISI O KNJIZI
I VREMENU*

Preživjeti u vremenu

Rebeka je priča o mladoj, tradicijski odgojenoj židovskoj djevojci iz sefardske obitelji, koja je u doba Holokausta živjela u Zagrebu. U doba Nezavisne Države Hrvatske, doba fizičkog i duhovnog poništenja svega što je bilo povezano s pojmom Židov. Rebeka je primjer onih koji su uspjeli preživjeti.

Priča približava židovsko preživljavanje, življenje i disanje iz najgorega doba hrvatske povijesti. Utemeljena je na povijesnim činjenicama i iskazima iz naše stare baštine duboko ukorijenjenih u židovstvu.

Želim blagosloviti autoricu Jasminku Domaš za njezin dar ovoga romana Židovima u Hrvatskoj i svim hrvatskim građanima. Ova knjiga će podučiti ljude o iskustvu jedne djevojke koja je pokušala živjeti u nemogućim uvjetima jednog strašnog vremena.

Rabin Kotel Da-Don, dipl. Iur.

Glavni rabin u Hrvatskoj

Sličice iz podruma

Rebekina priča ispričana je njenim unutarnjim glasom, "crnim ognjem na bijeli oganj", onako kako je ispisivana mistična Tora, jer svaki je čovjek jedna Tora za sebe, jedna zasebna istina. A taj put koji vodi iz vanjskog prema sebi, od svijeta do pojedinačnog, od općeg do individualnog, vodi od bezbrižnosti najranijeg djetinjstva do sazrijevanja kroz stradanja Holokausta, koje je bilo apokaliptičkih razmjera koliko za čitav jedan kolektivitet tako i za svakog pojedinca koji mu pripada, pa do stradalničkog smirenja izdizanjem iznad tragedije, ili drugim riječima – prihvatanjem tragedije kao puta kojim se stiže do otkrivanja vlastitog identiteta, do samospoznaje kroz nepravdu, nesreću, patnju i očajanje.

Jasminka Domaš pripovijeda neku vrstu autobiografske povijesti koja ima mnogo zajedničkog s mnoštvom sličnih povijesti onih koji se bez svoje krivice nalaze među društvenim autsajderima, koji su iz društva isključeni samo zato što se razlikuju po porijeklu, religiji ili rasi.

Židovi kroz dugi niz godina, zapravo od razaranja Drugog Hrama, doživljavaju tu sudbinu kao u nekom razbijenom ogledalu, gdje se identitet ne nalazi kao što je uobičajeno u jeziku (likovi Jasminke Domaš govore hrvatski, hebrejski, ladino, jidiš), njihov identitet gradi se u odnosu koji drugi prema njima imaju, gradi se, dakle kroz bol, muku neuspjele asimilacije, nametnuto prokletstvo rodoslova, preko

---

ludila mržnje, i konačno preživljavanjem strahota fizičkog uništenja bliskih i najdražih osoba.

U nizu kratkih, jezgrovitih, uglavnom introspektivnih zapisa koji svaki za sebe bilježi jednu situaciju ili jedan unutarnji bol, Jasminka Domaš zaokružuje cjelinu koja se može nazvati i zbirkom povezanih priča ili romanom. Naslov svake priče, odnosno svakog poglavlja sastoji se samo iz jedne riječi kojom se upravo naglašava svedenost i jednostavnost pripovijedanja, odbacivanje patetike, suvišnih komentara, književni postupak koji se nalazi negdje između Dnevnika Ane Frank i Zar je to čovjek Prima Levija.

Na neki svoj, poseban način to jesu "sličice iz podruma" (jedno poglavlje nosi naslov "Sličice", jedno drugo "Podrum") - to jesu slike iz podruma ljudske egzistencije, doslovce i metaforično, sintagma koja sjedinjuje stvaran realan prostor za skrivanje (podrum ili tavan, svejedno) i onaj unutarnji prostor, u nutrini duše.

Ovi uzbudljivi prizori, ispunjeni jakom emocijom, uzbudljivi su zato što im vjerujemo i što znamo da su se ne samo mogli dogoditi, nego da su se zaista i dogodili.

Knjiga Jasminke Domaš 'Rebeka u nutrini duše' mnogo je više, dakle, od pukog svjedočanstva, ona je uspjelo književno djelo.

Filip David

Pretvoriti krik u riječ

Premda se u posljednjih nekoliko godina Jasminka Domaš ogledala u različitim književnim žanrovima, njezin spisateljski postupak gotovo uvijek je obilježen zanimanjem za fragmentarnu formu, bez obzira da li je u pitanju dokumentarni zapis ili pravo pripovijedanje. - Lirski, meditativni prozni fragment je posebno došao do izražaja u njezinoj knjizi "Tjedne minijature slobode" gdje se pokazao kao najpogodnije sredstvo za bilježenje tananih raslojavanja ljudske duše i srca, iznevjerenih beznađem smicalica historije: tada djeluje prirodno da se Jasminka Domaš, kada se odlučila za pisanje romana, ponovno opredijelila za fragment kao srž veće pripovjedačke cjeline u kojoj svaki odlomak stoji kao priča za sebe, premda završni dojam ipak ovisi od njihove međusobne povezanosti.

'Rebeka' je kratak roman o dugom stradanju i sakrivanju jedne zagrebačke Židovke za vrijeme Drugoga svjetskog rata. Za razliku od većine drugih knjiga koje govore o tragičnim zbivanjima tijekom Holokausta, Jasminku Domaš manje zanimaju vanjski prizori užasa ili dokumentarni pristup povijesnim činjenicama. Za njezin roman moglo bi se reći da je prije unutarnja slika vanjskog svijeta, pokušaj da se stvarnost prenese kao niz nastojanja duše da pronade bilo kakav pouzdan oslonac u svijetu koji nepovratno nestaje.

Krčki fragmenti ovog romana bilježe trenutke u kojima se krik pretvara u riječ, kako kaže sama junakinja. Nijemi krik postaje riječ utjehe, obnova vjere, tišina koja zbori glasnije od svake buke razaranja i rata.

Kao i sve žrtve, Rebeka u prvi mah pokušava racionalizirati zbivanja koja se tihi ratnih godina smjenjuju velikom brzinom, ne shvaćajući da su mržnja i zlo s kojim se suočava, zapravo iracionalni.

Izbjegavši samu deportaciju, ratne godine provodi skrivena na tavanu jedne kuće, vodeći neprekidan unutarnji dijalog sa sobom, sa svijetom, s Bogom. Nitko joj od njih ne uspijeva odgovoriti na pitanja o smislu onog što se zbiva, ali kako dati smisao besmislu? Kako u strahoti i užasu pronaći zrnca Božjeg nauma? Kako ostati u svijetu kojeg zapravo više nema?

Svoje uporište i utočište Rebeka nalazi u uspomenama u sjećanjima na riječi svojih roditelja i na uredni svijet židovskih običaja i blagdana. Njezinog oca više nema, ali ostaju njegove riječi: "Za Židova židovstvo je više od prošlosti, više o sadašnjosti. Ono je budućnost. Mi živimo vječno." Možda je upravo ta samouvjerenost, ta spremnost na nepokolebljivo vjerovanje, ono što održava Rebeku i omogućava joj da pronađe dovoljno u svojoj usamljenosti i izdrži. Međutim, osim samoće, kako sama kaže, ona u sebi otkriva još nešto "ženu u potrazi za ljubavlju" - i upravo je ljubav ono što joj na kraju pomaže da pronađe nov početak,

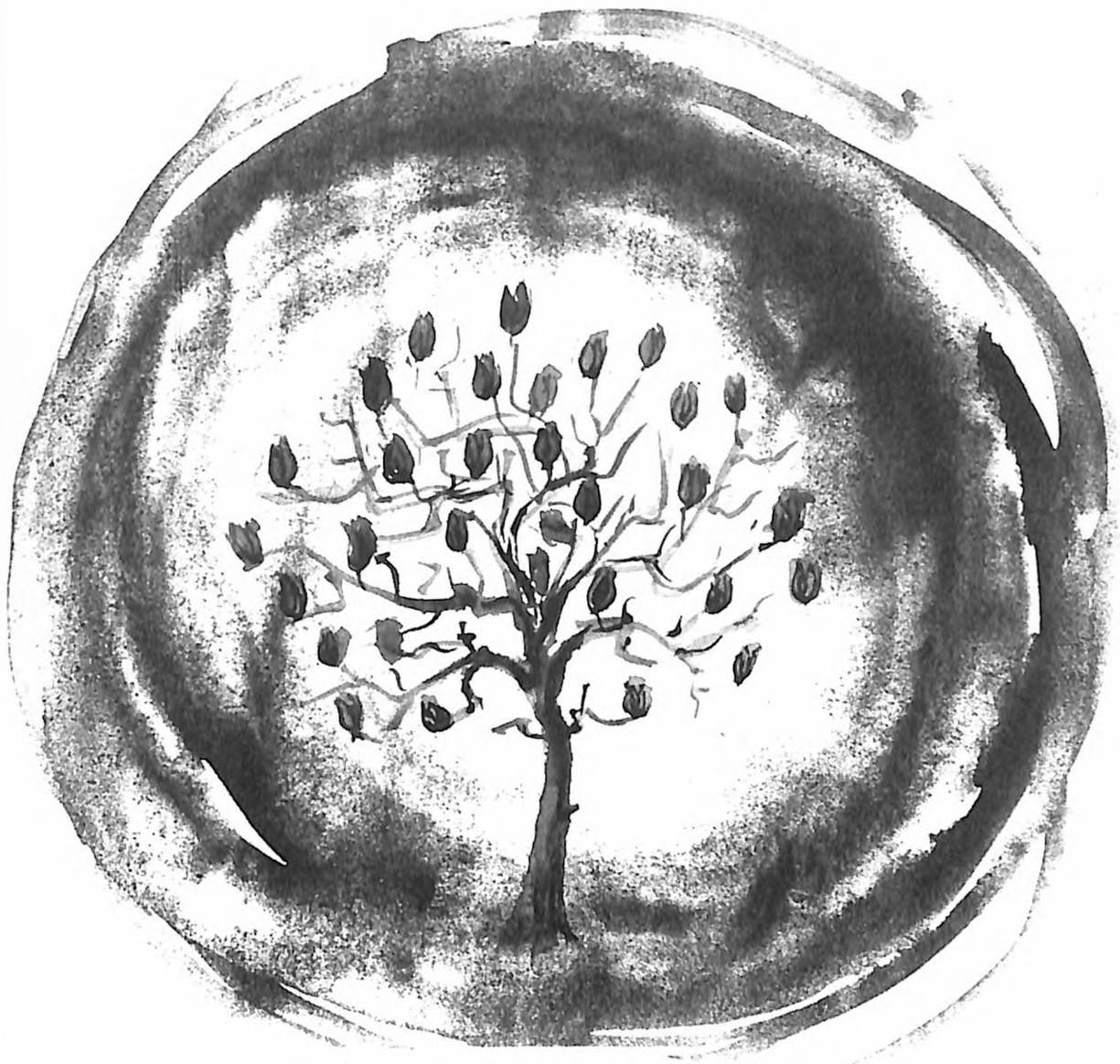
---

ulaz u vrijeme koje će biti oslobođeno fragmentarnosti, u kojem će se doista trajati.

Odlučivši se za ispisivanje unutarnjeg svijeta svoje junakinje, Jasminka Domaš se istovremeno odlučila ispričati priču koja nije omeđena vremenom i mjestom. Povijest o Rebeki je zapis koji se odnosi na historijske trenutke, prošle i - prošlost - buduće, u kojima je dovoljno biti prividno različit da bi se ljudsko biće pretvorilo u žrtvu. Istodobno, to je i zapis o vjeri u ljubav, o nadi da će, poslije svega, dobrota prevladati na vagi duše, o uvjerenju da je riječ ipak glasnija od krika. Rebeke nastavlja dalje, jer upravo to, ta obnova, to doslovce izranjanje iz pepela, neophodno je da bi žrtva na kraju bila jača od krvnika, da bi bila pobjednik.

Jasminka Domaš je ovim romanom - koji upozorava i istodobno hrabri - dala značajan doprinos židovskoj književnosti u Hrvatskoj. Kao pisac, ona govori nježnim, tihim glasom, ali ponekad, kao sada, takvi glasovi najbolje se čuju.

David Albahari

BIOGRAFIJA

Antonia Lee Jones

Jasminka Domaš rođena je u Banja Luci. Od godine 1951. živi u Zagrebu gdje se i školovala. Studirala politologiju, filozofiju i sociologiju te diplomirala na Sveučilištu u Zagrebu.

Magistar je Biblijskog i suvremenog judaizma. Novinarica je Hrvatske radio-televizije i pisac scenarija.

Od 1995. do 1998. snimila je više od dvijestotine dokumentarnih svjedočanstava za američku Zakladu za vizualnu povijest: Preživjeli svjedoci holokausta – čiji je osnivač i predsjednik Steven Spielberg. Članica je PEN-a i predsjednica Udruge za vjersku slobodu u RH. Istaknuta je članica židovske zajednice u Hrvatskoj.

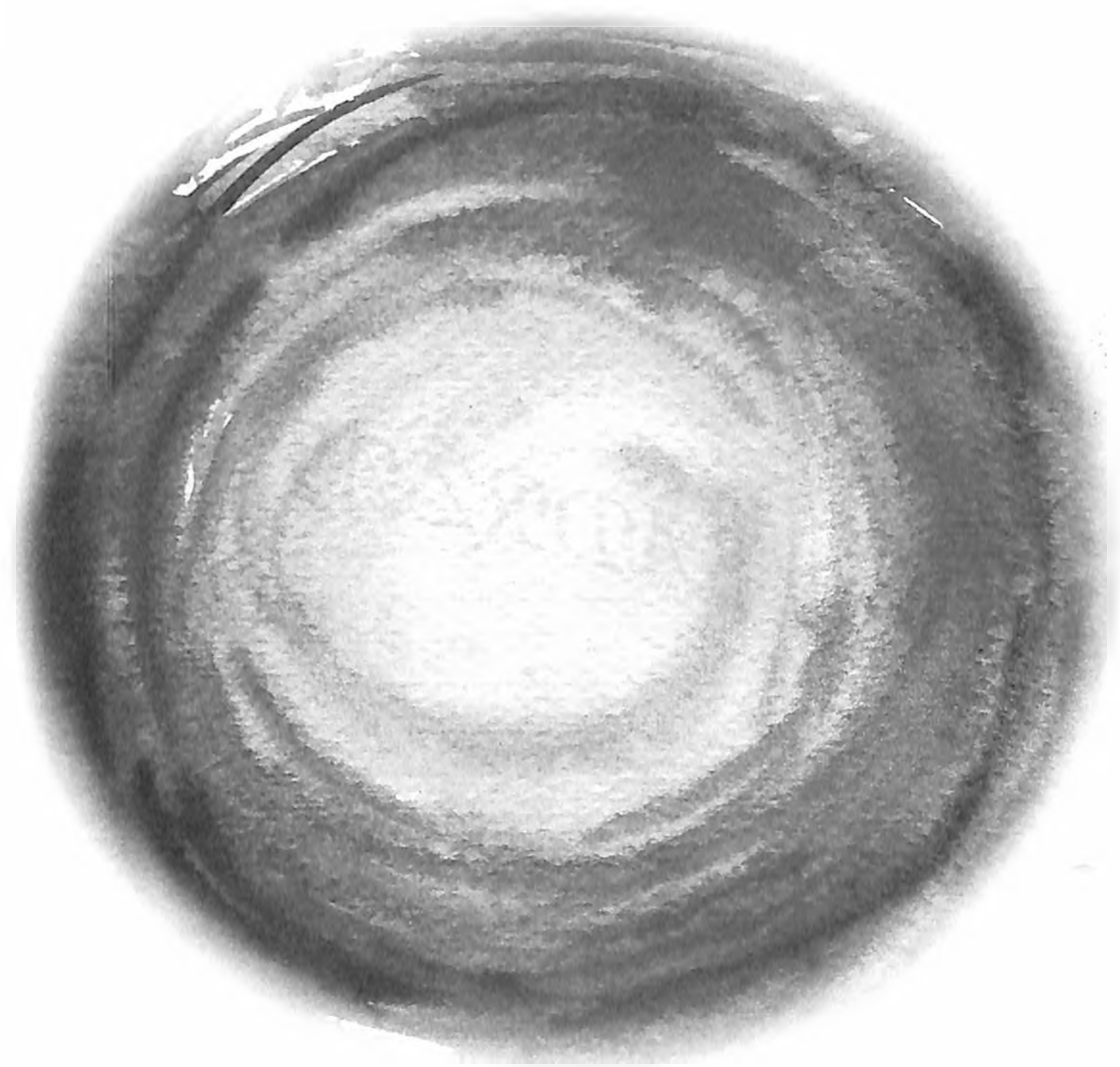
1996. objavila je knjigu Obitelj-Mišpaha

1997. Tjedne minijature slobode

1999. Šabat šalom

2000. Biblijske priče - prinos razumijevanju biblijskih značenja

2001. Rebeka u nutrini duše

SADRŽAJ

REBEKA U NUTRINI DUŠE

NAGOVJEŠTAJ	6
AKADEMIJA	12
ŠABAT.....	18
CVIJEĆE	24
ZAKON.....	30
ZNAK.....	34
PREDAJA.....	38
DJEVOJČICA.....	42
IZBJEGLICE.....	48
LUNA	58
POKUŠAJ	64
HAJ.....	72
SELIMO	76
PODRUM	82
BAL	86
Š'MA ISRAEL.....	90
JELENA	96
TAVAN.....	102
NOĆ	106
BUĐENJE	108
SVIJET.....	112
ĐARDIN	114
ZVUKOVI.....	118
ODLUKA.....	122
IZLAZAK.....	128
PISMO	132
NAJBOLJA.....	134
SLIČICE.....	140
ZAVJESA	144
STOLICA	148
NORA	152

OBEĆANJE	156
NEBO	160
PROZOR.....	162
MOLITVA	166
AUTOBUS.....	170
SUSRET.....	174
PANIKA	178
SAN.....	184
LUKA.....	188

ZAPISI O

KNJIZI I VREMENU	194
BIOGRAFIJA.....	202

ISBN - Židovska općina Zagreb 953-96836-7-X
ISBN - K.D. "Miroslav Šalom Freiburger" 953-6742-00-4

TISAK
D-GRAF d.o.o.
10090 ZAGREB, Jagnešje 22
E-mail: d-graf@hi.hinet.hr

Rebekina priča ispričana je njenim unutarnjim glasom, "crnim ognjem na bijeli oganj", onako kako je ispisana mistična Tora, jer svaki je čovjek jedna Tora za sebe, jedna zasebna istina. Taj put vodi iz vanjskog prema sebi, od svijeta do pojedinačnog.

Uzbudljivi prizori iz "Rebeke u nutrini duše", ispunjeni su jakom emocijom, uzbudljivi su zato što im vjerujemo i što znamo da su se ne samo mogli dogoditi, nego da su se zaista i dogodili.

Filip David

Odlučivši se za ispisivanje unutarnjeg svijeta svoje junakinje Jasminka Domaš se istovremeno odlučila ispričati priču koja nije omeđena vremenom i mjestom. Povijest o Rebeki je zapis koji se odnosi na historijske trenutke, prošla i - prošlost - buduće, u kojima je dovoljno biti prividno različit da bi se ljudsko biće pretvorilo u žrtvu. Istodobno, to je i zapis o vjeri u ljubav, o nadi da će, poslije svega, dobrota prevladati na vagi duše, o uvjerenju da je riječ ipak glasnija od krika.

David Albahari

ISBN 953-96836-7-x

9 789539 683670